

TARTU ÜLIKOOL
Kultuuriteaduste ja kunstide instituut
Eesti kirjanduse õppetool

Eesti luule 1968—1988 luulearutluse peeglis
Magistritöö

Marja Unt
Juhendaja dots. Ele Sõvalep

Tartu 2007

Sisukord

Sissejuhatus	2
1. Taustast ja lähenemisviisidest	6
2. Luulearutlus	14
2.1. Luulearutlus 1968—1988	17
2.1.1. Arutlus luulesituatsiooni üle	19
2.1.2. Arutlus luule üle	27
2.2. Hilisem luulearutlus	35
2.2.1. Arutlus luulesituatsiooni üle	37
2.2.2. Arutlus luule üle	45
3. Luule: näiteid ja kommentaare	53
3.1. Poeetika	55
3.2. Maailmapilt	73
4. Mitmemõõtmeline luulesituatsioon ja diskursuse	
dünaamika	88
Kokkuvõte	98
Kasutatud allikad	101
Resümee	108

Sissejuhatus

20. sajandi teise poole eesti luuleloost on uurijate tähelepanu kõige enam pälvinud kuues aastakümme — seda perioodi on püütud mõtestada üht- ja teistpidi, „kuldseid“ kuuekümnendaid müüdistatud ning seda müüti omakorda dekonstrueeritud. Märksa vähem on tegeldud küsimusega, mis pärast nn kuldaega edasi sai: kõlaprintsiibi järjekindlust hoides on räägitud küll „segastest“ seitsmekümnendatest, ehkki pole selge, milles „segadus“ õigupoolest seisneb, kaheksakümnendatele pole aga omistatud isegi koondmetafoori. 1970. ja 1980. aastate luulest pole kirjutatud ühte või teist kümnendit terviklikuna hõlmavat käsitlust, kui välja arvata vastavad peatükid kirjanduslugudes, mille eesmärk ja formaat tingivad aga lähenemisviisi pigem faktoloogia- kui probleemikeskse iseloomu.

Võiks tõstatada ka küsimuse, kas need kümnendid ongi üldse vaadeldavad mingisuguse luuleperioodina või olekski kohasem läheneda neile autorite eripära ning 1960. aastate luuleprotsessi järelkajade kaudu. Kui eeldada siiski esimest varianti, tekib omakorda küsimus, millistelt alustelt oleks võimalik perioodi tervikkäsitus niisugusena, et see suudaks hõlmata võimalikult palju kõrvalteguvaid, mis on mõjutanud selle ajavahemiku luulevõimalusi ning 1960. aastate vähemalt näilise ühtsusega kontrasteerumist.

Retseptsiooniloolist uurimistööd on eriti sõjajärgse luuleloo puhul tehtud üsna vähe, samas on see valdkond, mis vajaks põhjalikku ja süstemaatilist uurimist, pakkudes olulist võimalust rikastada ja mitmekesistada kirjandusloolisi kontseptsioone ning samuti alternatiivi traditsioonilisele autoritekesksele lähenemisviisile. Materjali hulk on selles valdkonnas muidugi tohutu, läheneda tuleks seega järkhaaval.

Selles uurimuses püütakse jälgida 1970. ja 1980. aastate luule oluliste nähtuste ning luuleperioodiga seotud probleemküsimusi kajastustes, mida saab tähistada nimega „luulearutlus“. Sõna ise on mitmeti mõistetav ning selle kasutamiseviisi ja tarvitamise tagamaad vajavad järgnevalt mõningaid täpsustavaid selgitusi. Terminiga tähistatakse kõiki niisugusi käsitusi vaadeldava perioodi luule kohta, mille suunitlus on enamal või vähemal määral üldistav. Mõistet „retseptsioon“ on selles töös sihilikult välditud, seda eeskätt põhjusel, et retseptsioonina on kõige sagedamini mõistetud kunsti vastuvõtu tasandit, mis leiab kirjaliku väljenduse arvustustes. Viimaseid pole aga juba ainuüksi

üldistavaist käsitlustest moodustuva materjali mahukuse tõttu käesolevas uurimuses arvestatud — see on mõeldav järgmine etapp, suur töö, mis vajab tegemist ning võib osutuda tulemusrikkaks.

Luulearutluses endas tuleks eristada vähemalt kahte järku: seda osa arutlusest, mis saadab kõnealuse perioodi luulet sünkroonselt, ning hilisemaid retrospektiivseid käsitlusi. Igasugust diskussiooni — eriti humanitaarvaldkonnas — mõjutavad enamal või vähemal määral valitsevad ideoloogiad, mille omakorda määrab suur hulk tegureid mitmesugustel tasanditel. Seetõttu on materjalile lähenemisel valitud vaatenurk, mis võimaldaks muuta ideoloogilised jõujooned kergemini märgatavaks. Luulearutluses esile tulevaid arusaamu kirjeldatakse neist võimalikult palju distantseerudes, valimata seda, mis näib adekvaatsem või sobivaim, vaid vastupidi, keskendudes eeskätt nendele osadele luulekäsitlustest, kus torkavad silma vastuolud ja sisuline ebamäärasus, mis enamasti kõnelevad arutlust määravatest jõujoontest märksa rohkem kui üksmeel.

Lisaks pildi visandamisele, mis tekib vaadeldava perioodi luulest luulearutluse peeglis, keskendutakse seega kõikvõimalikele „kõverpeegeldustele“, millest mõnele pööratakse tähelepanu eraldi. Töö üheks osaks on ka paigutine luulevaatlus, mille eesmärgiks pole ei kõnealuse perioodi kõigi luulehoovuste kaardistamine ega ka kõigi oluliste autorite loomingu analüüs, vaid just mõningate luulearutluses ilmnevate kõverjoonte täiendav kommenteerimine, mis ühtlasi võiks osutada kätte suunad edasiseks tööks luulekäsitluste ning luulenähtuste kombineeritud uurimisel. Luulenähtuste valikulisel kommenteerimisel on ühtlasi huvisfääris vaadeldava perioodi kirjanduse oluline tahk: osa tekstide käsikirjaline levik, kirjanduspildi jagunemine avalikuks ja n-ö pinnaaluseks tasandiks, mida senini on enamasti vaadeldud teineteisest lahus. Luulenähtuste kommenteerimisel katsetatakse nende tasandite põimimise võimalust, taustaks küsimus, kas selline koosvaatlus visandab tavapärasest ebamäärasema pildi kõnealuse perioodi luulest või kujundab selle pigem terviklikumaks. Selles uurimuses on piiratud kodueesti kirjandusega, pagulasautorite looming tuleb kõne alla vaid möödaminnes, ehkki ka niisugune võrdlev vaateviis, mis kõrvutaks pagulaskirjanduse nähtusi ning arutlussuundi kodueesti kultuuridiskussiooniga — eriti näiteks käsitlus kodueesti kirjanduse retseptsioonist paguluses — on ilmselt võimalik ning tarvilik.

Materjali käsitlemise meetodiks on niisiis esmajärgus võrdlus ja süntees. Mingisugust teoreetilist valmisraamistikku siin ei kasutata, seda mitmel põhjusel, millest antakse ülevaade arutluse käigus. Vähesel määral on kasutatud mõistelaenu

prantsuse mõtleja Michel Foucault' arutlustest, viimaseid ei tohiks aga pidada tervet uurimust saatvaks teoreetiliseks mõttekonstruktsiooniks — juba ainuüksi seetõttu, et Foucault ise pole niisugust terviküsteemi loonud, tema teoreetiline mõte on pigem olnud dünaamiline, endale vasturääkiv, pidevalt uusi küsimusi püstitav. Seega luuakse käesolevas uurimuses kontakt Foucault' arutluskäikudega vaid riivamisi, mõistelaenu põhimõtteid ning selle kontakti iseloomu tutvustatakse töö esimeses peatükis.

Uurimisperiood on töös piiritletud ajavahemikuna 1968—1988. Kommentaarina sellise valiku põhjuste kohta tuleb osutada traditsioonilisele arusaamale nii 1960. aastate kui ka 1980. aastate teisest poolest kui üleminekuajast, milles saavad mõlemal puhul kokku ühiskondlik-poliitilised ning kitsamalt kirjanduslikud muutused. Kuna selles uurimuses peetakse oluliseks luulenähtuste ning nende käsitlemise dünaamikat, lähenetakse 1970. ja 1980. aastate luuleprotsessidele nõnda, et ajalised piirid hõlmaksid mõlemalt poolt üht osa üleminekunähtustest, mille kaudu võib selgema kuju saada ka kõnealuse perioodi ajaline tuum.

Töö koosneb neljast peatükist. Kuna vaatlusaluse perioodi luule taustsüsteem on äärmiselt mitmeplaaniline, antakse esimeses peatükis põgus ülevaade olulisematest kontekstuaalsetest tingimustest, mida tuleb arvestada järgmiste arutluskäikude taustana. Lisaks puudutatakse mõningaid okupatsiooniperioodi kirjanduse uurimisega seotud probleeme ning selgitatakse täiendavalt käesoleva uurimuse vaatenurka ja mõistekasutust.

Teise peatüki lähtekohaks on juba eespool kirjeldatud põhimõtted ning selles püütakse kaardistada luulearutluse olulisemaid suundi ja rõhuasetusi, tuua välja märksõnu ja hinnanguid, mille kaudu on kujundatud arusaam kõnealuse perioodi luulest. Peatükk jaguneb kaheks alapeatükiks, need omakorda kaheks osaks. Nii terve peatüki kui ka alaosade struktureerimispõhimõtteid ja võimalike alternatiive, samuti vaatlusaluse materjali iseloomu tutvustatakse peatükki ja selle alaosi sisse juhatavates lõikudes.

Kolmanda peatüki eesmärgiks on selgitada täiendavalt mõningaid luulearutluse üldpildis esile kerkivaid probleeme ning vaadelda ja seostada omavahel mõningaid nähtusi, mida luulearutluses on 1970. ja 1980. aastate luulele iseloomulikuks peetud, tuues ka luulenäiteid. Nähtusi vaadeldakse kahes osas, millest esimene keskendub poeetikatasandile ning teine luulest aimuvatele maailmapiltidele ja nende võimalikele teisenemistele. See ülevaade kujutab endast ühtlasi katset siduda tervikuks kõnealuse

perioodi luule kahte osa, avalikku ning käsikirjalist, et selgitada, kas luulepildi kahetasandilisus kõneleb suurematest suundumuslikest lahknevustest või on jäänud üksnes kirjandusvälistest teguritest tingituks.

Neljandas peatükis käsitletakse mõningaid tegureid, mis on kujundanud luulearutluse suundi ning arusaama vaatlusaluse perioodi luulest, lisaks selgitatakse põhjalikumalt luulepildi kahetasandilisuse tagamaid ning eripära.

1. Taustast ja lähenemisviisidest

Luule ja luulearutlus, mida selles töös suhestada ning analüüsida püütakse, on ühtaegu kirjutatud ning loetud nõukogude okupatsiooni kontekstis või seda konteksti arvestades. Okupatsioonikontekst nii võõrvõimuna kui ka võimu realiseerimise mehhanismidena on ühel või teisel viisil lähteks tingimustele, mis moodustavad käesoleva lähenemisviisi puhul olulise ning järgnevais peatükkides vaadeldavat mõtteliselt saatva fooni.

Tingimused, mida tuleks arvestada ja millest antakse järgnevalt kokkuvõtlik ülevaade (vt ka Unt 2004), suhestuvad kirjandusega erinevatel tasanditel. Kõige üldisemalt, nagu öeldud, on vaadeldava perioodi taustaks võõrvõim, mis tähendab okupeeritule kõige sagedamini nii rahvuslikku kui ka keelelist ja kultuurilist represseeritust või ohustatust. Konkreetsemalt tuleb Nõukogude Liidu okupatsioonirežiimi puhul arvestada selle võimu toimimisviisiga, mis hõlmas vägivalda-, repressiooni-, keelu-, salastuse- ja hirmupoliitika kõrval mitmesuguseid keerulisemaidki manipulatsioonimehhanisme, nii ideoloogilisel kui ka materiaalsel tasandil. Kultuuripoliitika seisukohalt — ehkki ühtki valdkonda ega elusfääri pole võimalik vaadelda päriselt lahus ka eelnevalt nimetatud teguritest — on olulisimad tingimused kõiki avalikke väljundeid kontrollinud tsensuur ning sotsialistlik realism kui okupatsioonivõimu poolt ideoloogiliselt kontseptualiseeritud, soositud ning propageeritud kunstimeetod. Kirjanduse metatasandil lisandub neile marksism-leninism ideoloogilise tõlgendusraamistikuna. Kogu okupatsiooniperioodi lõikes on nende tegurite määravus ning suhe kirjandusega muutuv. Sulaperiood tõi kaasa tsensuuri leevenemise, 1970. aastad aga omakorda karmistumine koos uue venestamislainega, samuti toimus 1960. aastate kirjandusuuenduste käigus sotsialistliku realismi kaanoni lagunemine, ehkki — ametlikult soositud kirjanduskäsituse alustalana — mitte täielik kadumine. Eesti kultuuri võimalused jäid aga nende teguritega suhtesse kuni taasiseseisvumiseni (vt ka Olesk 1998).

Nendele taustadele lisandub veel üks nõukogude võimurežiimi üldine omadus, mis mõjutas kultuuri nii kaudselt kui ka otseselt — seda võiks üldistavalt kirjeldada mitmetasandilise totaalse suletusena. Sulgemismehhanism toimus kolmes plaanis. Esiteks tähendas see okupatsiooniperioodi ajalist endassesulgumist, kultuuri suuremahulist vägivaldset lahtirebimist kõigest varasemast, mis sotsialistlikule ideoloogiale kaasa ei kõlanud (nn kodanliku kultuuri ilmingud), püüdu luua täiesti uut

kultuuri ning moonutada rahvuslikku kultuurimälu — sellega kaasnes ulatuslik raamatute hävitamine ja osaline paigutamine erifondidesse, samuti keelatud raamatute nimekirjade koostamine (vt ka Veskimägi 1996). Teiseks iseloomustas Nõukogude Liitu ruumiline suletus, mille kirjeldamisel käibele läinud metafoor „raudne eesriie“ oli muude elusfääride kõrval kultuurikommunikatsiooniski piiravaks ja pärssivaks teguriks. Kolmandaks tuleb arvesse võtta veel üht suletust, millele on okupatsiooniperioodi kultuuri hilisemates käsitlustes pööratud vähem tähelepanu kui kahele eespool nimetatule, kuid mille mõju kultuuripildile ei tohiks siiski alahinnata. See on n-ö seesmine suletus: suure osa teabe ning poliitikat, sh kultuuripoliitikat suunava dokumentatsiooni valdav salastatus, näiteks suurema osa keeldude ja korralduste liikumine avalikkuse eest varjatult, üksnes vastavates võimuorganites. Raamatulooliselt on seda suletust kõrvuti tsensuurisüsteemiga põhjalikult kirjeldanud Kaljo-Olev Veskimägi (Veskimägi 1996), kelle raamatust „Nõukogude unelaadne elu. Tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed“ võib leida osutuse esmapilgul kurioossena näivale, kuid süsteemi seda eripära ilmekalt illustreerivale toimingule: 1988. aastal, mil tsensuurisüsteem juba lagunes, andis ENSV Glavlit korralduse lugeda kehtetuks ja hävitada viimane, 1966. aastal koostatud keelatud kirjanduse koondnimestik — seega keelas nõukogude võim peaaegu viimasena keelatud raamatute nimestiku enese (Veskimägi 1996: 301).

Enamiku eespool kirjeldatud tegurite plaanis pöördeliseks ning 1970. ja 1980. aastate luule ja luulearutluse vahetuks kirjanduslikuks (kuid ühtlasi üldisemaks) taustaks tuleb pidada sulaperioodiks nimetatavat ajavahemikku 1950. aastate lõpust 1960. aastate keskpaigani või — mõne käsitluse järgi — 1968. aastani. Selle aja jooksul toimub järkjärgulise protsessina kultuuri osaline vabanemine varasemaist kammitsaist. Ametlikul tasandil tähendas see kirjanduse jaoks eeskätt järgmisi muutusi: mitu varem keelatud autorit ja teost muutusid taas lubatuks; pärast 1966. aastat, nagu juba märgitud, ei koostatud enam ka uusi keelatud kirjanduse nimekirju; avarustus tõlkekirjanduse valik; kõigil kunstialadel toimus, ehkki mitte ühtmoodi ning sugugi mitte valutult ja vaidlusteta, eemaldumine sotsialistlikust realismist, laadide ja teemade mitmekesisustumine. Vaadeldaval perioodil kirjanduses kulgenud protsesside taustaks on ühtlasi suuremal või vähemal määral suunamuutused teatris, muusikas ja kujutavas kunstis.

Neid muutusi täiendasid ja osaliselt isegi kandsid niisugused kultuurielu avardavad nähtused, mis tekkisid väljaspool ametliku lubatuse ja mittelubatud skaalat.

Sulaajal tugevnesid ka mitteametlikud kontaktid välismaailmaga: tihenes side ja suhtlus pagulusse läinutega, õnnestus hankida (ja välja saata) raamatuid, mida Eestis käsitsi paljundati ning mis läksid nõnda ringlema, samuti toimiti kodumaal elavate, kuid endiselt keelatud autorite (Uku Masing, 1960 aastate keskpaigani täielikult ka Artur Alliksaar) tekstidega. Niisuguse küllaltki suuremahulise käsikirjalise kirjanduskultuuri ning ametlikke kanaleid pidi lugejateni jõudva kirjanduse valiku avardamise tulemuseks oli ametlikult kujundatud kirjandusliku suunitluse seisukohalt alternatiivne lugemus, mille leviku- ja mõjusfäär oli võrdlemisi avar ning mõjutas eriti tugevalt nooremat, 1960. aastatel ja hiljem kirjandusse tulnud põlvkonda (vt Adams 2001; Unt 2005).

Sellele lisandus kultuurikontaktide tekkimine Läänega üldisemaski plaanis, Euroopas ja USAs samal ajal valitsenud meeleolude ja mõtteviiside levik. Nende nähtuste peegeldused Nõukogude Eestis polnud aga üksühesed ning nende avaldumisviise tuleb mõista poliitilise kogemuse kontekstis. Iseloomustades suhteid, mida võib jälgida sel perioodil kujunemas Eesti ja Lääne kultuuri vahel, on Mart Velsker (Velsker 1999) kasutanud määratlust „tõkelisus“, osutades sellega suhestumise eripärale: üle võeti küll Lääne 1960. aastate radikaalne vaim, kuid selle olulised märgid ilmnesisid ümberpööratud kujul. Üheks sel kümnendil eesti noorte hulgas levinud hipi- ja *beat*-meeleolude taustaks saab pidada sotsiaalseid muutusi — nn nõukoguliku keskklassi teket majandusliku heaolu ja kindluse kasvades, millele üks osa radikaalsest noorest põlvkonnast end vastandas — lisaks ideoloogilisele ja/või poliitilisele vastuolemisele (Unt 2005: 40—41). Selles meelsuses võib näha omamoodi paralleeli Lääne vasakpoolsetele meeleoludele. Meelsuse ümberpööratus võrreldes muu maailmaga on aga mõjutatud just poliitilistest tingimustest ja võimu laadist, nõnda et oluliseks taustaks tuleb pidada ideoloogilise parempoolsuse ja vasakpoolsuse telge, mis ei kujuta endast sugugi selgelt mustvalget skeemi ning mis oli okupatsiooniperioodil Eestis üsna keerukates suhetes Lääne meelsusega. Nende suhete iseloomu on kirjeldanud Mati Unt, kes muu hulgas on arutlenud järgnevalt: „Vasakpoolsed Läänes võitlesid ilmselt kapitalismi vastu. Meile oli igasugune võitlus ja allumatus teadlikult või instinktiivselt seotud võitlusega oma võimu vastu. /.../ Kapitalismist sai kommunismi pseudonüüm!“ (Unt 1998: B4). Mart Velsker toonud konkreetse kirjandusliku näite: „Lääne kuuekümnendatele on iseloomulik vasakpoolse mündiga eksistentsialism (Sartre), Eestis eelistatakse selle asemel poliitilisest diskursusest hoiduvat eksistentsialismi (Camus). /.../ Ühiskonnas, kus kapitalism võis olla kommunismi pseudonüüm, võis Camus olla Sartre'i pseudonüüm“ (Velsker 1999: 1214—1215)

Meelsuslik radikaalsus, ehkki Läänes levinud meeleolude suhtes ümberpööratud või tõlkelisel kujul, samuti alternatiivne lugemus on omakorda taustaks veel ühele käsikirjalise kirjakultuuri nähtusele, mis tekkis 1960. aastate lõpus — käsikirjalistele almanahhidele, mis sisaldasid nii luulet- ja proosatekste kui ka esseistikat ning kujunesid 1970. aastateks omamoodi subkultuurseks traditsiooniks, ehkki see traditsioon polnud poliitilistel põhjustel päriselt pidev (omakirjastusliku tegevuse, selle tausta, ajendite, periodiseerimisvõimaluste ning suundumuste kohta vt Unt 2005). Omakirjastuslikus tegevuses võib kirjanduslikul tasandil eristada vähemalt kahte suuremat lainet: esimene neist kestab 1960. aastate lõpust umbes 1973. aastani, teine tekib 1970. aastate teisel poolel. 1980. aastatel võtab käsikirjaliste materjalide koostamine ja levitamine otsesemalt poliitilise suuna (Unt 2005). Kirjanduslikele allhoovustele ja igasugustele vaimse vastupanu ilmingutele kirjanduses on omakorda osaliseks taustaks poliitiline dissidentlus: eriti 1960. aastate lõpu ning 1970. aastate puhul on oluline isiklikul baasil kontaktide tekkimine poliitiliste teisitimõtlejate ja noore kirjanduspõlvkonna vahel (Unt 2005: 75—76).

Märkimisväärne on see, et eesti kirjanduse allhoovuse kõrgaeg sai alguse just 1960. aastate lõpus, ajal, mida on enamasti käsitletud pöördelisena. Märgiliseks on nii ajaloo- kui ka kultuurikäsitlustes kujunenud 1968. aasta, eeskätt kui Praha kevade nime all tuntud tollase Tšehhoslovakkia liberaliseerumiskatse ning selle julma mahasurumise aeg. Suurel määral Tšehhoslovakkia sündmuste järelkajana on kümnendi lõpu puhul täheldatud varasema optimistliku meeleolu asendumist pessimismiga, lootuse kaotamist ning paljutõotava “inimnäolise sotsialismi” kontseptsiooni tühistumist, millele järgnes peatselt stagnatsiooniperiood. Eesti kirjandusloos — eriti, kui võtta arvesse kirjanduse allhoovusi, kuid samuti avalikus kirjanduselus toimuvat — ei tähista aga vähemalt mitte see aasta vahepeal märkimisväärselt elavnenud kirjanduselu sumbumist, vaid pigem just üldise meeleolu ja hoiakute muutumist, mille esimesi märke on nähtud ka paar aastat varem ilmunud luules, eeskätt Paul-Eerik Rummo luulekogus “Lumevalgus ... lumepimedus” (1966) ning Jaan Kaplinski kogus “Tolmust ja värvidest” (1967).

Kõik ülalkirjeldatud taustad ja tegurid kokku moodustavad keeruka süsteemi, mille sisemisi seoseid pole kerge jälgida või kirjeldada. Sageli on keskendutud ühele või kahele tegurile, analüüsides nende tagamaid ja rolli kirjanduselus, eraldi on käsitletud näiteks tsensuuri ja raamatute keelamise mehhanisme ning olemust (nt Veskimägi 1996; Veidemann 2000b), samuti omakirjastuslikku tegevust (nt Sarv 1987; Unt 1999; Unt

2005). Rohkem üldistava suunitlusega kirjutistes piirdatakse sagedamini kas nende asjaolude kui tausta kirjeldamise või nendele osutamise kaudu uurimisprobleemide sõnastamisega.

Okupatsiooniaegse kirjanduspildi keerukusele osutab ka retrospektiivsetes käsitlustes aimatav püüd leida mingisuguseid üldnimetajaid või kujundeid, mis hõlbustaksid kirjandusprotsessi ja selle mõjutajate suhete iseloomustamist või vähemalt viitaksid nende suhete olemasolule. Üsna tavalised on siisugused kirjutised okupatsiooniperioodi kultuurist ja kirjandusest, mille pealkirjas sisaldub viide võimutegurile: näiteks Aivo Lõhmuse artiklikogumiku pealkiri “Võim ja vari”, samuti nõukogude eesti kultuuri ning seda määranud võimusuhteid vaatlevate artiklite kogumikud “Võim ja kultuur” I ja II. Leidub siisuguseidki aega ja olusid tähistavaid kujundeid, mille kaudu laseb end aimata perioodi mitmetasandiline ja nii mõneski mõttes varjatud loomus. Heaks näiteks on juba viidatud Kaljo-Olev Veskimägi raamat põhipealkirjaga „Nõukogude unelaadne elu“. Sirje Olesk on pealkirjastanud okupatsiooniperioodi kirjandust käsitlevaid artikleid koondava raamatu tsitaadiga Heiti Talviku luuletusest (mis on ka kogumiku motoks) — “Tõdede vankuval müüril” viitaks justkui ühtaegu vaadeldava ajalõigu väärtuste ja faktide suhtelisusele ning rahvuslikele eetilistele väärtustele, kui mõelda pealkirjale juurde luuletuse järgmine rida: *meelt heita — ning elada siiski* (Talvik 1968: 71). Rein Veidemanni ühe okupatsiooniaja kirjandusele keskenduvate artiklite kogumiku pealkirjaks on “Mälestus Golfi hoovusest” — eessõna järgi tähistab Golfi hoovus rahvuslikku kultuurilist vastupanu (vt Veidemann 1993).

Näiteid pealkirjadest võiks tuua veelgi, lisaks tuleks aga vaadelda mõnd konkreetsemat kontseptsiooni, mis hõlmavad eesti kultuuri okupatsioonist tingitud eripära. Üks siisuguseid on Hasso Krulli (Krull 1996) kirjeldatud katkestuse motiiv. Krull nimetab katkestust eesti kultuuri läbivalt iseloomustava nähtusena, rõhutades sealjuures, et katkestuse mõiste ei osuta mitte ühekordsusele, vaid lõputule repetitsioonile, mis tekitab võnkumise. Kahe olulise katkestusena käsitleb Krull Eesti langemist Vene võimu alla Teise maailmasõja ajal ning taasiseseisvumist 1991. aastal (vt Krull 1996: 7). Katkestuse motiivi üks väärtusi on see, et ta kõneleb vajadusest arvestada vaadeldava perioodi kirjandust saatvate taustsüsteemide kirjeldamisel lisaks nn negatiivsele katkestusele ka positiivsega — põhimõtteliselt kõigi nende teguritega, mille toob kaasa teisenenud ühiskondlik-poliitiline, aga ka kultuuriline olukord.

Tarvidust mitmesuguseid taustsüsteeme arvesse võtva ja neid omakorda struktureerida võimaldava lähenemisviisi järele võib aimata mitmest okupatsiooniperioodiga seotud teemadele keskenduvast kirjutisest. Vaadeldes 1970. aastate kirjanduskriitikaga seonduvaid probleeme, on Marin Laak kirjeldanud võimalust luua kirjanduse ja kriitika elektrooniline intertekstuaalne arhiiv, mis hõlbustaks olulisel määral vastava perioodi kirjandussituatsiooni uurimist, ning tõdenud samas: „Me vajame teoreetilist konstrukti, teoreetiliste vaatepunktide dünaamilist süsteemi, mis aitaks välja töötada metoodikat selliste tekstivõrkude modelleerimiseks, mis näitaksid nii kunstiliste tekstide, metatekstide kui ka kirjandus- ja kunstielu ümbritsenud ja nende tegevust mõjutanud institutsioonide tegevust ja omavahelisi seoseid.“ (Laak 2002: 266)

Selle vajaduse puhul tuleks aga esmalt pöörata tähelepanu mõningatele kõhklustele ja probleemidele, mis tekivad valikuvõimalusi kaaludes. Kõige kergem võimalus, mida on ka sageli kasutatud, on mingisuguse juba olemasoleva teoreetilise süsteemi otsene rakendamine või kohaldamine. Näiteks on vaagitud okupatsiooniaegse ning selle järgse eesti kirjanduse käsitlemise võimalust vastavalt kolonialismi ja postkolonialismi teooriate kontekstis, samuti uushistorismi mõttesuundade või näiteks prantsuse sotsioloogi Pierre Bourdieu populaarse väljateooria taustal.

Nii mõnegi okupatsiooniperioodi kirjanduse aspekti või ka kontekstuaalse teguri vaatlusel eraldiseisvana võib niisugune lähenemine tõhusaks osutada. Lääne mõttesuundade kohaldamine suurema üldistusastmega või enamaid tegureid ja nende seoseid selgitava käsitluse puhul peaks suunama ettevaatusele. Suurem üldistus saab enamasti üksnes järgneda, mitte aga eelneda praktikale, viimane aga eeldab omakorda kogemust — kas siis otsest või vähemalt vahendatut. Seega tuleks mõttekonstruktsiooni loomisel või kohaldamisel mingisuguse nähtuse analüüsiks lähtuda eeskätt ikkagi kogemusest, mida pakub nähtus ise: eesti kirjandusloo probleemide puhul võiks niisiis teoreetiline üldistus või ka meetod olla kujundatav just kogemuse eripära arvestades, mitte seda ilmtingimata mõnel teistsugusel kogemusel põhineva arutlussuunaga kohaldada püüdes. Osaline kohaldamine või vähemalt suhestamine on loomulikult võimalik ning tarvilik, kuid igal juhul tuleks vältida mõne Lääne kogemusel põhineva mõttekonstruktsiooni deduktiivset kujundamist obligatoorse maiguga põhisuunaks.

Neil ja mõnedel teistelgi põhjustel (vt ka „Sissejuhatus“, lk 4) olgu siinkohal veel kord rõhutatud, et niivõrd, kuivõrd käesolevas uurimuses kasutatakse mõistet „diskursus“ osalise viitega Michel Foucault' (kellelt muu hulgas pärineb ka Hasso Krulli pakutud katkestuse motiiv) mõttekäikudele, on tegemist pigem laenu kui

rakendamisega. Foucault' arutlused diskursusest ja võimust põhinevad teistsugusel kogemusel: niisuguseid totalitaarseid režiime nagu seda olid stalinistlik ja fašistlik, on ta nimetanud patoloogilisteks juhtumiteks ehk võimu haigusteks, mööndes küll samas, et nende mehhanismid pole tekkinud tühjale pinnale, vaid kujutavad endast pigem enamikus ühiskondades juba olemasolevate mehhanismide edasiarendust äärmusteni (Foucault 2000: 328). Nõukogude okupatsioonirežiimi võimumehhanismi iseloomustades on Sirje Olesk märkinud: „Siin pole tegemist foucault'liku diskursiivse võimuga, vaid see võim on täiesti konkreetne ja tema volitused on praktiliselt piiramatud. Diskursiivne võim tuleb avalikule poliitilisele võimule lisaks, vähemalt avaliku võimu leebematel perioodidel.“ (Olesk 1998: 382) Diskursiivne võim ning selle roll ja toime konkreetse totaalse võimu kontekstis võib aga okupatsiooniperioodi kultuuri, ehk isegi ennekõike kirjanduse uurimisel osutada vägagi arvestatavaks tasandiks, eriti kuna sellise lähtealuse valikul lülitub arutlusse vajadus selgitada neid võimusuhteid, mis suunavad uurimisperioodi käsitlemist teistsuguses, antud juhul totalitarismist vabanenud võimusuutsioonis. Osaliselt sellest vajadusest, eriti aga tarvidusest mingisuguse märksõna järele, millega saaks tähistada nii luulet kui ka luulekäsitusi ning samuti nii okupatsiooniaegseid kui ka hilisemaid käsitusi, neid ühel tasandil ühendades ja teistel eristades — hoides horisondil võimusuhteid —, ongi tingitud mõiste „diskursus“ paigutamine selles uurimuses. Ehk olulisim side Foucault lähenemisviisiga tekib selle uurimuse eesmärgi arvestades vaatenurgapõhiselt. Diskursuse ja võimu suhteid jälgides positsioneeriks Foucault end pealtnäha justkui mõlema mõjusfäärist väljaspoole, n-ö metatasandile, kuid tema enda arutlus näitab selle võimatust. Niisiis on tegemist vaatenurgaga, mida võiks nimetada pigem kaldnurgaks ning mida on püütud hoida selleski arutluses.

Eeskätt ja kõige üldisemas plaanis mõistetakse diskursust (ld *discursus* — laialijooks; hilisld — mõttekäik, arutlemine) siin arutlusena, täpsemalt ehk isegi kõnena, mis on alati mingi mehhanismi kaudu kontrollitud ning nii- või teistsuguses suhtes võimuga (vt Foucault 2005). Mõiste hõlmavus pole tema paljusid tähendusvarjundeid arvesse võttes üheselt määratletav: luule käsitlemise puhul võib sõna „luulediskursus“ osutada nii luuletekstidele endile kui kõigele sellele, mida tuleb pidada nende suhtes asjassepüütuvaks, kuid sekundaarseks. Nende tähenduste eristamiseks on edaspidi valdavalt kasutatud mõistet „luulearutlus“, millega tähistatakse üksnes luule kohta kirjutatud, diskursuse mõiste viitab suuremale üldistusele. Samas ei tuleks päriselt kõrvale jätta sõna algset tähendust (laialijooks), mille kaudu saab teha veel ühe osutuse

Foucault' vaateviisile. Diskursiivne formatsioon, nii nagu Foucault seda kirjeldab (üks selliseid võiks olla kirjandusdiskursus, kitsamalt ka luulediskursus), ei kujuta endast mingisugust loogilise struktuuriga ühtsust, vaid pigem hajumissüsteemi, mille puhul saab määratleda teatud reeglipära, kuid mida iseloomustab muu hulgas juhuslikkus ja katkendlikkus (Foucault 2005: 39). Selline diskursiivse formatsiooni määratlus sobib ka okupatsiooniperioodi luule diskursuse vaatluse taustaks ning pole vastuolus eespool selgitatud tähendustega. Mõnele Foucault' mõttesuundadele tuleb osutada veel edaspidigi.

Ühe osutuse võiks siinkohal Foucault' arutluskäikude taustal veel teha. See puudutab kõige otsesemalt eespool põgusalt kirjeldatud probleemi vasakpoolse ja parempoolse meelestatuse määratluste ning positsioonidega okupatsiooniaegse Eesti ning Lääne kultuuri võrdpildis, kaudsemas plaanis aga illustreerib väga täpselt ühe märksa ulatuslikuma küsimuseasetuse tuuma. Ühes 1978. aastal antud intervjuus on Foucault sõnastanud Prantsusmaa Kommunistliku Partei loomust ja Prantsusmaa vasakpoolset poliitikasuunda kommenteerides järgmise probleemi: /.../ polnud lihtne suhtuda kriitiliselt stalinismi ja Nõukogude Liidu poliitikasse ning Prantsuse Kommunistliku Partei poliitilistesse kalduvustesse, kõnelemata sealjuures parempoolsete keelt. Ning kas pole see mitte endiselt nõnda tänapäevalgi?“ (Foucault 2000: 271—272) Küsimuseasetuse, mis saadab ka käesolevat uurimust, võiks selle näite taustal sõnastada järgmiselt: kui kõneldakse nii või teisiti lisaks enese keelele veel kellegi või millegi keelt, siis kuidas jälgida ja kirjeldada erinevate kõneluste omavahelisi suhteid, püüdes ühelt poolt küll positsioneeruda n-ö kaldnurga printsiibil, kuid arvestades samal ajal nende kõneluste vahetut reaalsust? See on diskursiivne probleem — diskursuse mõiste enda peaaegu kõigis võimalikes tähendustes.

2. Luulearutlus

Peatüki eesmärgiks on anda ülevaade sellest, millisena joonistub luuleperiood 1968—1988 välja seda ajalõiku puudutavas luulearutluses. Järgnev on katse kaardistada selle perioodi kohta ilmunud käsitluste põhisuunad ja rõhuasetused, tuua välja perioodi iseloomustamiseks kasutatud olulisemad märksõnad, vajadusel neid selgitades ja jälgides nende võimalikke tähendusnihkeid, ning osutada vaadeldava ajalõigu luulepildi kirjeldamisega seotud probleemidele.

Tekstid, millest moodustub luulearutlus, on jagatud kaheks osaks, jaotusprintsibiiks on perioodi ajaliste raamide sees ja neist väljaspool ilmunud käsitluste eristamine. Rein Veidemann kirjeldab oma kirjanduskriitika käsitluses võimalust eristada kunstikultuuris kahte aspekti, sünkroonilist ja diakroonilist. Esimest esindavad kunstiväärtused ja nende n-ö jooksev retseptsioon, teist aga — kirjanduse sfääris — kirjanduslugu ja traditsioonid (Veidemann 2000a: 40). Pigem diakroonilist kui sünkroonilist aspekti esindavaiks võib pidada ka kõiki neid artikleid ja uurimusi, milles keskendutakse mingit kirjandusperioodi iseloomustavatele üksikutele nähtustele või lähenetakse teoreetiliste mõttekonstruktsioonide kaudu tekstidele ja kultuuriloolistele ilmingutele, mida võib kas ajalise distantssi tõttu või ka muudel põhjustel pidada vähemalt tinglikult kirjanduse minevikuks. Veidemann märgib sedagi, et need kaks aspekti on muidugi tihedalt põimunud ning lähevad teineteiseks üle (*Loc cit*).

Niisuguse jaotusprintsibi komplitseeritus tuleb esile ka töös valitud lähenemisviisi kaudu. Luulearutluse liigendamisel on lähtealuseks vaatlusaluse perioodi ajaline piir, seega aasta 1988. Eristus on tingitud ühelt poolt vajadusest arvestada poliitiliste ja sotsiaalsete tingimuste muutumist, mis mängivad olulist rolli hoiakute ja võimaluste dünaamikas seoses vaadeldava perioodi luule hindamise ja sellest kirjutamisega. 1988. aasta pole selle vahe esiletoomiseks muidugi ainuvõimalik tähis, kuid on ühtlasi vaadeldava perioodi ajalise piiritlejana sobilik võimalus. Teiselt poolt võiks jaotust põhjendada sünkroonilise ja diakroonilise lähenemise eristusega, kui see ei tõstataks ühtlasi küsimust, millal saab mingist kirjandusperioodist kirjanduslugu. Mitmes selle luuleperioodi kohta kirjutatud hilisemas käsitluses on küll täiesti tajutav suhtumine käsitletavasse materjali kui kirjandusloolisesse allikasse, kuid oleks üsna raske määratleda, millal täpselt asendus arutelu näiteks 1980. aastate luulest kui „nüüdisluulest“ või „uueast luulest“ aruteluga samast perioodist „eesti luuleloos“.

Niisuguse arutluskäigu eesmärgiks pole eitada jaotuse sünkrooniline/diakrooniline rakendamise võimalikkust, kuid tuleb arvestada, et selle vastanduse puhul on üleminekuala ajaliselt avar ning piirid äärmiselt hajusad — see on asjaolu, mida tuleks silmas pidada ka käesolevas töös kasutatud jaotusprintsipi taustana.

Eelnev arutlus juhatab ühtlasi veel ühe liigendusaluse selgituse juurde. Kui luulearutluse iseloomustuse aluseks olevate tekstide jaotuse üheks — ja ajalisest eristusest määravamaks — tingijaks on sotsiaalsed ja poliitilised tegurid, siis kerkib järgmisena küsimus, millise liigenduse kaudu läheneda luulearutlusele ühe osa raames. Pöördudes veel kord kirjandusloo määratlemise probleemi juurde, võib eelneva teemaarendusega haakuvana näha eristust, mille teeb Tiit Hennoste, kirjeldades kirjandusloo periodiseerimise aluseid. Hennoste räägib kahest võimalikust lähenemisest kirjanduse periodiseerimisel: üks neist on kirjandusest sõltumatu vaatlusviis, mis tugineb kas mingisugusele üldisele ajaskaalale, poliitilistele teguritele või avaralt piiritletud kultuuriperioodidele, ning teine kirjanduse enese muutumisest lähtuv (Hennoste 2003: 59). Need variandid — lühidalt, tekstiväline ja tekstikeskne vaatepunkt — pole eristatavad mitte üksnes kirjanduse periodiseerimise lähtealustena, vaid esindavad ühtlasi kahte põhilist võimalust kirjandusloo uurimises üldse, ehkki enamasti põimununa, mis osutab, et tegemist pole väga range eristusvõimalusega. Hennoste osutab samas artiklis mõlema lähenemisviisi puudujääkidele, pakkudes alternatiivina välja kirjandussituatsiooni mudeli (vt Hennoste 2003: 59—67). Käesolevas töös jäädakse aga nende kahe variandi juurde, struktureerimise metoodiliste aluste poolest küll pigem nende vahele. Eesmärgiks pole mitte niivõrd nende lähenemisvõimaluste sujuv põimimine, kuivõrd esialgne teadlik eristamine ning hilisem kokkusobitamine, mis peaks võimaldama vältida mõningaid ühe või teise vaatlusviisi puudusi. Seega lähtub alapeatükkide ülesehitus samast jaotusest.

Kummagi osa esimene alapeatükk „Arutlus luulesituatsiooni üle“ keskendub neile luulearutluses esile kerkivatele teemadele ja märksõnadele, mis ei iseloomusta mitte luuletekste endid, vaid luulesituatsiooni üldisemalt. Mõiste „luulesituatsioon“ pole siin kasutusel Hennoste pakutud kirjandussituatsiooni mudeli variandina, vaid esindab niisiis pigem eespool toodud võimalikest vaatepunktidest esimest ehk tekstivälist: luulearutlustest on välja selekteeritud see osa, milles keskendutakse olukorrale luulemaastikul, luulepilti kujundavate tegurite väljatoomisele ning kirjanduselu põhiprobleemidele. Teises alapeatükis osutatakse nendele joontele, mis luulearutluses

esindavad tekstikesksest vaatepunktist tehtud järeldusi, niisiis on see alapeatükk nii esimeses kui teises osas pealkirjaga „Arutlus luule üle“.

2.1. Luulearutlus 1968—1988

Aastatel 1968—1988 ilmunud luulekäsitluste puhul tuleks osutada veel kahele liigendusvõimalusele, mida küll selles töös vähemalt materjali struktureerimisel ei kasutata, kuid mida see materjal võimaldab ning mis võrdlusalustena jäävad käsitluses horisondile: need on ajaline ning tüübipõhine eristus.

Kuna vaadeldav periood on küllaltki pikk, võib märgata võimalusi luulearutluse täiendavaks ajaliseks liigendamiseks. Esimese, ebamäärasema piiri võiks sellisel juhul tõmmata 1970. ja 1980. aastate vahele, ehkki suurema murrangu ajaks nii kirjanduses kui ka kirjanduskriitikas peetakse traditsiooniliselt 1980. aastate keskpaika (vt Velsker 1995: 72—73). Kümnnendivahetuse paiku võib luulearutluses siiski märgata ilminguid, mis justkui osutaksid vajadusele mingisuguste muutuste järele viisis, kuidas kirjandusest kõneldakse. Kui vaadelda kahe kümneni iga-aastaseid Loomingu luuleülevaateid, torkab silma, et 1970. aastatel valdavale traditsioonilisele sisule ja formaadile (ühe kirjeldaja vaated luulesituatsioonile ja põhiprobleemidele, rohkem või vähem põhjalik luuleanalüüs, lisaks mingisugune üldine hinnang ja/või iseloomustus) hakkab 1980. aastatel tekkima alternatiive. 1980. aastal ilmub Ain Kaalepi ja Paul-Eerik Rummo kahekõne 1979. aasta luule teemal, sama dialoogivõtet kasutatakse uuesti 1988. aastal, kui möödunud aasta luule üle diskuteerivad Hasso Krull ja Märt Väljataga.

Teine nähtus, mida võib märgata 1980. aastate alguse luulearutluses, võrreldes 1970. aastatega, on püüd leida mingisuguseid kriteeriume, mille alusel luulet ja luulesituatsiooni hinnata. Kui 1970. aastate luulearutluses langetatakse sageli hinnanguid kas emotsionaalsel, kogemuslikul või üldiste arusaamade alusel, siis 1980. aastate alguses kerkib nii mõneski käsitluses küsimus, millised üldse on need kriteeriumid, mille alusel saaks luulet hinnata ja liigitada. Niisugustest võimalikest kriteeriumitest, eeskätt uudsusest kui ühest olulisemast, kirjutab nt P.-E. Rummo eespool mainitud dialoogilises ülevaates (vt Kaalep, Rummo 1980: 415), samuti pakub 1980. aastate esimesel poolel ajakirjas Keel ja Kirjandus ilmunud nüüdisluule arutelul oma nägemuse Toomas Liiv, võttes luule hindamise kriteeriumiteks elamus-, tunnetus- ja teostusväärtuse (vt Liiv 1981: 516). Kriteeriumiotsinguid võib näha teisteski kirjutistes.

Märgilisena saab käsitleda ka juba mainitud arutelu Keeles ja Kirjanduses, kus koondpealkirja „Nüüdisluule väärtusi ja ebaväärtusi“ all ilmus aastatel 1981—1984 mitmesuguse rõhuasetusega artikleid enam kui kümnelt autorilt. Maht, kirjutajate

rohkus ja temaatiline laiahaardelisus võimaldavad seda arutelu pidada üheks vahekokkuvõtteks luulearutluses ning sellise vahekokkuvõtteks ehk ka sissejuhatuseks teisenemistele, mida võib juba märksa selgemini näha kümnendi teise poole luulearutluses.

1980. aastatel kirjanduskriitikas toimunud muutusi on seostatud uue, õigemini kahe uue kriitikute põlvkonna tulekuga. Mart Velsker on 1980. aastate kirjanduskriitikat analüüsides loetlenud kümnendi alguse uusi nimesid kriitikas — Linnar Priimägi, Toomas Haug, Udo Uibo, Sirje Olesk, Kajar Pruul, Aivar Kull, Piret Viires — ning tõdenud samas, et pigem võiks neid pidada n–ö vahepõlvkonnaks, kes vanematele kolleegidele veel väga radikaalselt ei vastandu (Velsker 1995: 71). Olulisemate muutuste kandjaks võiks seega pidada Hasso Krulli, Märt Väljataga, Tõnu Õnnepalu ning nende põlvkonnakaaslaste kirjatöid. Võrreldes 1970. aastatega on aga üldistavate luulekäsitluste autorkond juba 1980. aastate alguses mitmekesisem. Lähenemisviisis järgitakse veel kümnendi esimeses pooles valdavalt sama traditsiooni, mis iseloomustab 1970. aastate luulearutlust.

1970. aastate ja 1980. aastate alguse üldistavate luulekäsitluse laadi kirjeldamiseks sobivad nii mõnedki neist tähelepanekuist, mida pakub Mart Velskri ülevaade 1980. alguse luulearvustustest: lähenemisviisi otsepõhjus enamasti puudub, viiteid filosoofilistele ja kirjandusteoreetilistele tekstidele leidub vähe, vooluloolisi mõisteid üldjuhul välditakse, märgatavad on kinnistunud kompositsioonivõtted (Velsker 1995: 69—70). Varasemate ülevaateartiklite taustal mõjub erandlikuna Krulli ja Väljataga 1988. aastal ilmunud luuleülevaade, milles eesti luule asetatakse lääne kirjandusvoolude ning kirjandusteoreetilise mõtte konteksti ning opereeritakse muu hulgas strukturalismi, samuti modernismi ja postmodernismi vastanduse kontseptsiooniga. See lähenemine märgib uue järgu algust kirjanduskriitikas, kõneldes ühtlasi ilmekalt seda suunda kandva põlvkonna elevusest võimaluste pärast, mida pakkus kirjanduskriitilise mõtte kiire ja mitmesuunaline avarumine. Niisugust elevust ja ühtlasi uut kriitikakeelt sobiks esindama Märt Väljataga hüüumärgiline avaldus ühe Andres Langemetsa väite kohta^{*}: „Kas saab väljenduda strukturalistlikumalt!“ (Krull, Väljataga 1988: 401)

^{*} Udo Uibo on ülevaates 1983. aasta luulest vahendanud Andres Langemetsa väite, et ta ei pea luules oluliseks mitte niivõrd konkreetseid asju või nähtusi, kuivõrd nendevahelist suhet, ning et üks ja sama suhe võib olla eri asjade vahel (vt Uibo 1984: 403).

Niisiis saab 1980. aastate luulearutluse puhul rääkida kümnendi jooksul toimunud suurematest ja väiksematest muutustest, mis lubavad seda kümnendit 1970. aastatega mingil määral võrrelda ja vastandada, ning edaspidi viidatakse sellele võimalusele vajaduse korral. Teine võimalus luulearutluse struktureerimiseks oleks lähtumine tekstitüüpidest. Sellise liigendusaluse abil võiks vaadeldava perioodi luulekäsitlused jagada formaadi, temaatilise suuna ja tekstide omavaheliste viitesuhte põhjal kolmeks tekstirühmaks. Esimese moodustaksid ülevaateartiklid — nii aastaülevaated kui ka kirjanike kongresside vaheperioodide ülevaated Loomingus —, teise Keeles ja Kirjanduse nüüdisluule arutelu raames ilmunud tekstid ning kolmanda ja kõige hajusama kõik ülejäänu, millesse kuulusid nii poleemilised sõnavõttud luulesituatsiooni teemal, mõtisklused luule tulevikuvõimaluste üle kui ka käsitlused mingitest üldistest poeetilistest suundumustest. Ühe tekstirühma piires tuleks ilmselt selgemini nähtavale arusaamade teisenemised ja/või vastandumised. Samas jääks sellisel juhul kolmanda rühma tekstid kahe esimese omadest märksa meelevaldsemalt ühendatuks ning ühtlasi muudaks käsitluste rühmadeks jagamine katkendlikuks ajalise horisondi. Et aga kas või näiteks teksti formaat (nt luuleülevaate puhul) määrab osaliselt arutluskäigu suuna, on vajalik sedagi eristusvõimalust silmas pidada.

2.1.1. Arutlus luulesituatsiooni üle

Arutluses luulesituatsiooni üle on üldine hoiak kahe kümnendi lõikes — teisenedes küll mõnevõrra vaadeldava perioodi lõpupoole — negatiivsusele kalduv. Seda ent mitte absoluutse hinnangu mõttes, vaid pigem märksõnade kaudu avalduvana, nõnda et luulesituatsiooni kirjeldatakse küll negatiivse laenguga mõisteid abiks võttes, kuid mitte ainult nende kehtivuse poolt, vaid ka selle vastu argumenteerides ning esimesel juhul nende kasutamist enamasti ikkagi mingisuguste neutraalsemate või ka positiivsete üldistustega kompenseerides (nt luuleülevaadetes). Nende märksõnade hulgas on mitu niisugust, mis püsivad luulearutluses kas pidevalt või vaheaegadega kogu vaadeldava perioodi jooksul, osalt ka teisenedes ning vahetades konteksti.

Tähenduslikku teisenemist esindab kõige selgemini luuleinflatsiooni mõiste, mis tuli käibele juba 1966. aastal, lansseerituna Valmar Adamsi poolt Loomingus avaldatud

artiklis „Kirjutava kodaniku rakenduslikust sõnakunstist“ (vt Adams 1966: 974), ning püsis luulearutluses ühe keskse märksõnana 1970. aastate lõpuni. Mõiste kasutamist jälgides torkab aga silma, et selle läbivus tekitatakse kaht tüüpi seisukohti väljendades: peaaegu niisama sageli kui luuleinflatsioon esineb luulearutluses perioodi tunnussõnana, on see kasutusel ka eitavas või kriitilises kontekstis. Nii kujuneb olukord, kus mõiste on aktuaalne küll kogu kümnendi vältel, kuid üksnes osaliselt luulesituatsiooni iseloomustavana (nt Beekman 1971; Iher 1972), nii et sageli räägitakse inflatsioonist hoopis kui sobimatust, sisutühjast või koguni eksitavast märksõnast (nt Hellat 1972; Kross 1976; Langemets 1976; Põldmäe 1979). Luulearutluses ei kujune ka ühtset arusaama sellest, millist perioodi inflatsioonist rääkides silmas peetakse: enamasti on mõistet seotud 1970. aastate luulesituatsiooniga, kuid samas on näiteks Leili Iher avaldanud juba 1972. aastal Loomingus artikli pealkirjaga „Järelmõlgutusi luuleinflatsiooni üle“, mis paigutab nn inflatsiooninähtused möödanikku. Niisugusele ajalisele vastuolule pakub osalist selgitust mõiste sisu muutumine aja jooksul. Ka Iher osutab oma artiklis märksõna mitmetähenduslikkusele: 1960. aastate teise poole luulearutluse pruugis peeti inflatsiooninähtusteks nii paljusõnalisust, mõttevaegust kui ka originaalsuse vähesust (Iher 1972: 150). 1976. aastal on Jaan Kross teravalt kritiseerinud luuleinflatsiooni kui kümnendit iseloomustava mõiste kasutust ning kaardistanud selle tähendusvälja: „Muuseas, luuleinflatsioonil kui ajalõigu tunnussõnal on tema pruukijate suus varieerumisi olnud vähemalt kolm tähendust. See on tähendanud ikka ja alati lahjenemist, seda küll, aga kord sõnaohtruse tõttu luules eneses, kord luuleohtruse tõttu kirjanduses ja kord lahja luule ülemäärase paljuse tõttu tõhusama luule kõrval.“ (Kross 1976: 847) Krossi pakutud tähendusvariantidest seondub esimene pigem inflatsiooni mõiste kasutamisega 1960. aastate lõpul ning kaks viimast rohkem kümnendivahetuse ja 1970. aastate luulearutlusega. Leidub aga erandeid: 1979. aastal Loomingus ilmunud artiklis kritiseerib Jaak Põldmäe inflatsioonist kõnelemist eeskätt luulekeeles osutades: „/.../inflatsioonist räägivad need kriitikud, kes pole uue laadiga kohanenud, kes ootavad endiselt suuresõnalisi deklaratsioone ja kellele väikestest, argistest, isiklikest asjadest rääkimine tundub sõnade raiskamisena või paljusõnalisusena.“ (Põldmäe 1979: 559)

Luuleinflatsioonist räägitakse enamasti kõrvuti mitmesuguste teiste tunnustega, mis inflatsiooninähtusi esindavad (vt eespool) või nendega kaasnevad. Vaheldumisi läbivad peaaegu terve vaadeldava perioodi luulearutlust märksõnad, nagu näiteks loidumine, mõõn, hallus, ühetaolisus, luuleväsimus ja stagnatsioon. Nendegi

iseloomustuste kasutamine pole aga üksmeelne: küllaltki palju püütakse niisuguste hinnangute vastu argumenteerida või siis väljendatakse lihtsalt vastupidiseid seisukohti. Selle tunnussõnade grupi puhul kehtib ka asjaolu, mis tuli juba kõne alla seoses luuleinflatsiooniga — nende märksõnade kasutamise algus pole mitte 1970. aastates, vaid juba 1960. aastate esimeses pooles. Kokkuvõtvalt on niisuguse ajalise ulatuse taustal ilmnevaid vastuolusid kirjeldanud mõonakuulutajate üks ägedamaid kritiseerijaid Jaan Kross: „/.../ Mõõnatunnused 1962. Sõnavohamine, luuleväsimus 1966. Aga siiski luule märgatav elavnemine 60-ndate algul ja tõeline tõus 60-ndate kesksaiku!“ (Kross 1976: 847). Niisugust loetelu võiks jätkata: loidumist, luuleväsimust jms täheldatakse kümnendivahetusel ning 1970. aastate jooksul (nt Beekman 1971, Mallene 1971; Mäger 1975) eeskätt 1960. aastate luuleelevuse taustal; 1980. aastatel leiavad need märksõnad samuti sagedast kasutamist, kohati aga just viimase paari aasta olukorda iseloomustades (nt Iher 1982), nii et 1970. aastate luule muutub ajuti omakorda positiivseks võrdlusaluseks, kümnendi jooksul debüteerinud autorite looming kõrgtasemeks, mille taustal kritiseeritakse noorimat luulet.

1980. aastate alguse luulearutluses võib samuti märgata hinnangute vastuolusid, ilmekas näide neist tuleb esile siis, kui asetada Leili Iheri 1982. aastal trükitähtedega deklareeritud stagnatsiooniseisu (Iher 1982: 284) ning ikka ja jälle tõdetava kirjanduselu loiduse taustale Linnar Priimäe samal aastal ilmunud ülevaateartikkel, kus autor kõneleb kirjandusliku mõtte elavnemisest ning viitab muu hulgas mitmele kümnendivahetusel avaldatud käsitlusele, mis näitavad, et luules on suuremate muutuste aeg (Priimägi 1982: 522). Luuleülevaadete lõikes on 1980. aastatel märgatav hoiakute pidev kõikumine optimismi ja pessimismi vahel: 1983. aastal kirjutab Joel Sang möödunud aasta luules valitsevast hallusest ja hägususest (Sang 1983: 381), aasta hiljem märgib Udo Uiho, et noores luules on midagi muutunud ning keskmine tase on tõusnud (Uiho 1984: 405), 1985. aastal tunnistab Toomas Haug, et luules on stagnatsiooni märke (Haug 1985: 393).

Luulesituatsiooni veel üks oluline tahk, luule üldine staatus nii kirjanduses kui ka ühiskonnas, tekitab aga luulearutluses vähem poleemikat kui diskussioonid loidumise ja elavnemise üle. Üldjoontes viitavad luule rolli kahanemisele muidugi kõik need käsitlused, milles räägitakse luuleelevuse vaibumisest võrdluses 1960. aastatega. Kirjandusmaastiku plaanis tuleb see aspekt esile nendel puhkudel, mil iseloomustatakse luule ja proosa suhet kirjandusmaastikul ning tõdetakse, et 1970. aastatel nihkub kirjanduse keskmesse pigem proosa (nt Sang 1986). Niisugustelegi hinnangutele leidub

aga vastuhääli, mille peamine suund on tähelepanu juhtimine luule ühe olulise uue väljundi tekkele selsamal nn proosakümnendil. Keele ja Kirjanduse nüüdisluule arutelu käigus sõnastab Sirje Kiin ühe vastuväite järgnevalt: „Ja kuigi sotsioloogide ning arvustajate töödes väidetakse praegu üldist luulehuvi langust, küsiks in ikkagi: millal enne on nii massiliselt ja ülemaaliselt lauldud laule eesti luuletajate tekstidele kui just 1970-ndatel aastatel?“ (Kiin 1982: 561). Sama nähtus on luulearutluses tuleb luulearutluses kõne alla veel mõnel puhul (nt Kaplinski 1983).

Vastuolud, ebamäärasus ning arvamuste sagedased lahknemised hinnangulistes üldistustes suurendavad vajadust vaadelda luuleperioodide ajalise piiritlemise võimalusi luulearutluses, mis aitaksid selgitada, millise ajalõigu luulet peetakse silmas „praegusest luulest“ või „nüüdisluulest“ rääkides. Selgus ja üksmeel puuduvad aga luulearutluse selleski teemasfääris. Olulisimaks ja kõige sagedamini kasutatavaks tähiseks on 1960. aastad, mis valdavalt on kas võrdlusaluseks või alguspunktiks. Keele ja Kirjanduse nüüdisluule arutelus saab 1960. aastate luulest üks orientiire nüüdisluule määratlemiseks — nüüdisluule algus paigutatakse just sellesse kümnendisse (nt Liiv 1981: 515). 1960. aastate luuleeelvuse taustal nähakse kogu hilisemat luulet kõige sagedamini ühte perioodi kuuluvana. Samas, nagu juba eelnevast nähtus, ei puudu teistsugused lähenemised. 1970. aastate lõpus ja 1980. aastate alguses tajutakse ühe luuleperioodi lõppemist ning käsitletakse 1970. aastatid eraldi luulekümnendina (Põldmäe 1979; Priimägi 1982; Kiin 1982; Muru 1984). Keele ja Kirjanduse nüüdisluule-aruteluski piiritletakse vaatlusobjekti erinevalt: kord, nagu juba mainitud, luulena 1960. aastatest kuni käsitlushetkeni, kord luulena alates 1970. aastate teisest poolest (Haug 1981), kord eeskätt viimase paari aasta jooksul ilmununa (Jõerüüt 1982; Iher 1982).

Kõige selgem eristusjoon jäetakse, nagu öeldud, üldiselt ikkagi 1960. aastate ja kogu hilisema luule vahele. Väga sageli jutuks tuleb 1960. aastate luule/põlvkond oleks ühelt poolt justkui midagi üheselt mõistetavat ja kindlapiirilist, kuid teiselt poolt näib, et selgitamine, mida selle all täpsemalt mõeldakse, on siiski seotud mõningate raskustega: 1970. aastal nendib Hando Runnel, et nn kassetipõlvkonnast hakkab kujunema vanem põlvkond ning uued autorid esindavad juba mingeid uusi nähtusi (Runnel 1970b: 772), 1986. aastal tõstatab ent Andres Langemets küsimuse, kuhu tuleks õieti panna 1960. aastate põlvkonna piir — kas „Närvitrüki“ (1971) ette või selle järele (Langemets 1986: 813), eelistades ise viimast varianti ning nimetades „Närvitrükki“ koos mõne selle järel ilmunud koguga 1960. aastate järelväeks (Langemets 1986: 814).

Neis arutlussuundades ilmneb ühtlasi veel üks võimalus luulemaastiku kaardistamiseks, mis seisneb põlvkonna mõiste kasutamises. Mõiste ise on aga üks järjekordseid näiteid luulearutluses kasutatavate märksõnade ebamäärasusest. Ühelt poolt kasutatakse märksõna „põlvkond“ küll mingisuguse vastanduse (vanemad vs nooremad/noorimad; 1960. aastatel luulesse tulnud vs hiljem debüteerinud autorid) esiletoomiseks ning niisuguses tähenduses lihtsustab see mõnevõrra luulemaastikul orienteerumist. Teiselt poolt aga osutatakse sellele, et mingisuguseid kergesti märgatavate tunnuste alusel koonduvaid põlvkondi või rühmitusi pole pärast 1960. aastate esimese poole debüütide lainet juurde tulnud (vt Sang 1986, Hellat 1976) — seega räägitakse põlvkondadest sagedamini üksnes tinglikult, kõige sagedamini vanuse kategooriat aluseks võttes. Tõdemust, et luulepildis annab uute luulesse tulijate asemel tooni pigem vanem ja staažikam autorkond, võib luulearutluses märgata sageli nii 1970. kui ka 1980. aastatel (vt Nagelmaa 1972; Rummo 1981; Haug 1981, Jõerüüt 1982). Jaotuse „vanem ja noorem põlvkond“ puhul tuleb aga kahe kümnendi lõikes arvestada nihetega. „Vanema“ põlvkonna määratlus hõlmab — enamasti luuledebüüti, mitte niivõrd reaalselt iga silmas pidades — kord enne Teist maailmasõda alustanud autoreid (nagu näiteks Betti Alver ja Kersti Merilaas), kord sõja ajal debüteerinuid (näiteks Debora Vaarandi), kord 1950. aastate teise poolel luulesse uudsust toonuid (Jaan Kross, Ellen Niit, Ain Kaalep) ning 1960. aastate nn kassetipõlvkonda (Paul-Eerik Rummo, Viivi Luik, Jaan Kaplinski jt), kord 1970. aastatel debüteerinuid. 1980. aastate kriitikas noorima luule pihta kujuneb mõõdupuu sageli kõigist neist põlvkondadest kokku.

See osa luulearutlusest, mis puudutab luulemaastikku kujundavaid autoreid ning ajalõike ja/või põlvkondi, mida need autorid oma loominguga esindavad, moodustab omaette probleemivõrgu. Küsimus, milles kahe kümnendi paljuski vastuolulistes luulekäsitlustes üksmeelel ollakse, on vajadus osutada tähelepanu sellele, et luulekogude ilmumisaegluse ning -takistuste tõttu ei esinda ühegi luuleaasta üldpilt samal ajal kirjutatud luulet (vt Nagelmaa 1973; Kaplinski 1973; Muru 1978; Priimägi 1981; Uibo 1984). Nii mõnegi luuleteksti või luulekogu puhul tuleb selle luulepilti paigutamisel arvestada vähemalt kahe võimaliku ajalise kontekstiga. Näiteks märgib Toomas Liiv, et Jaan Kaplinski kogus „Uute kivide kasvamine“ (1977) ilmunud luuletsükli „Meel unus mägede taha“ (tekstid aastatest 1956—1959) ajaline paigutamine on keeruline ülesanne (Liiv 1981: 519). Andres Langemets on ühes teravas sõnavõtus võtnud probleemi kokku järgmiselt: „Tõsi, meie kirjastamispraktika vaimukuse tõttu on kirjandusnähtuste periodiseerimine üleüldse üks mustkunst. Tuleviku kirjandusloolane

peab vist töötama rohkem käsikirjade kui trükiteostega, et tänase päeva kirjandusfakti dateerida“ (Langemets 1976: 4) Osaliselt asutakse 1980. aastate teisel poolel seda puudujääki kompenseerima: lisaks sellele, et liberaalsemates poliitilistes oludes hakatakse kümnendi lõpupoole tutvustama ning kirjanduspilti lülitama pagulaskirjandust, saab võimalikuks ka niisugustest kirjandusfaktidest rääkimine, millele varasem avalik luulearutlus sai vaid möödaminnes osutada. Sellega seoses tekivad ka uued võimalused autorite ja luulelaadide paigutamiseks mingitesse kindlatesse ajalõikudesse, mis ilmtingimata ei vasta debüütide ilmumisandmetele. Nii näiteks tõdeb Kajar Pruul, et Priidu Beieri luulekogu „Vastus“ ilmumine 1986. aastal „/.../ avalikustab üht üpris olulist 1970. aastate lõpu—80ndate alguse luulehoovust.“ (Pruul 1987: 544) Nimetatud probleemi taustal muutub uues kontekstis aktuaalseks ka põlvkonna mõiste, sel puhul aga sõnapaaris „kadunud põlvkond“, mis tuleb kasutusele püüdlustes täita tühikuid moonutatud kirjanduspildis ning mille üle samas kiiresti ironiseerimagi hakatakse (vt Pruul 1987, *loc cit*).

Kui välja arvata 1986—1987. aastatel alanud n-ö lüngatäitmised, võib aga kogu ülejäänud vaadeldava perioodi ulatuses märgata ühte suundumust, mida võiks kirjeldada kui lähenemist puuduva kaudu. Keele ja Kirjanduse nüüdisluule-arutelus kujuneb üheks läbivaks teemaks kirjandusteaduse puudustele ja mahajäämusele osutamine (millega seostatakse nüüdisluule nn ebaväärtusi, eriti noorimate autorite vähest luuletundmist), ka väljendatakse nõrdimust selle üle, et puuduvad monograafiad, kommenteeritud antoloogiad ning luuleklassika kordustrükid (vt Liiv 1981; Haug 1981; Hellat 1982, Jõerüüt 1982). Luulekäsitlustes torkab silma samalaadne tendents seoses luuletajate nimetamisega — nii mõnelgi puhul lisanduvad luulesituatsiooni kirjeldustes kirjutavate autorite loeteludele nende nimed, kelle loomingust luulepildis või ka luuleloos puudust tuntakse. Põhiliselt puudutavad need osutused avalikult väga vähesega esindatud Artur Alliksaart ning luulekogude näol üldse mitte esindatud Uku Masingut. Näite niisugusest osutusest võib tuua Henn-Kaarel Hellati artiklist, kus autor räägib vajadusest Alliksaare loomingut vaatleva kirjandusloolise käsitluse järele ning märgib ka, et kahekümnenda sajandi kirjandusuurijale möödapääsmatut Uku Masingu loomingut ei leia „Eesti luule antoloogiast“ ja autorit ennast „Eesti kirjanduse biograafilisest leksikonist“ (Hellat 1982: 113—114). Hellat lisab veel: „On viimane aeg, et Paul-Eerik Rummo tuleks „vaikiva klassiku“ pjedestaalilt alla meie nüüdisluule aktiivsesse keskmesse /.../“ (Hellat 1982: 114). 1970. aastate luule kohta kirjutab Sirje Kiin järgmist: „Mõtlen siia juurde Paul-Eerik Rummo, Johnny B. Isotamme, Toomas Liivi jt. isikupärase loomeande, kes

võinuksid kujuteldava kümnendiideaali luuleilma omalt poolt kujundada (Kiin 1978: 455). Niisuguseid mõtteavaldusi leidub veel — luulest puuduv tuleb luulearutluses olemasoleva kõrval korduvalt esile kas siis otseselt või kaude.

Nüüdisluule ja põlvkondade määratluste ning olemasoleva, puuduva ja — il mumisaegluse tõttu — hilineva luule problemaatika taustal paistab komplitseeritumana ka märksõna „epigoonlus” kasutamine, mis sarnaselt paljude teistega esineb kahe kümnendi lõikes läbivalt. Luules märgatavast epigoonlusest räägitakse enamasti umbmääraselt, nimetamata ei jäljendajaid ega ka autoreid, keda jäljendatakse (nt Mallene 1971; Jõerüüt 1982; Sang 1983). Epigoonluse teema lülitub ühtlasi avaramasse arutellusse selle üle, kas ja kuivõrd on üldse uuemas luules omapära, mille all kord mõistetakse nähtavat isikupära autoritel, kord jälle uusi suundumusi luules üldse. Mõjudest püütakse rääkida ka konkreetsemalt (nt Runnel 1970b), enamasti jäävad aga niisugused arutlused väga üldisele tasandile, märkides kas omapära puudumist või selle olemasolu. Omapära ja jäljenduslikkuse vastanduse korduv esiletõus kahe kümnendi luulearutluses asetab väga ebamäärasesse positsiooni neil kümnenditel luulesse tulnud autorid, kuna üldiselt jääb selgitamata, kes keda jäljendab ning millise luulega võrreldes ühe või teise kümnendi autorite loomingus omapära pole.

Selle probleemiasetusega haakuvad ka 1980. aastate alguses eriti aktuaalseks muutunud, kuid samuti juba kümmekond aastat varem luulearutluses käibel olnud sõna „diletantism” ning Keele ja Kirjanduse nüüdisluule-arutellus pinget tekitanud mõiste „šarlatan”. Toomas Liiv on šarlatani defineerinud kui petist, võhikut, kes esineb asjatundjana ning tõdenud samas, et neid eesti luules tegelikult ei leidugi, küll aga on olemas ausad töömehed ning vigurdajad (Liiv 1981: 514). Seda mõttekäiku on edasi arendanud Andres Langemets, tehes selge eristuse šarlatani ja diletandi vahel, nähes šarlatanina seda, kes tõepoolest suudab ära petta ning on kas või ajutiselt talentide seas, ning diletandina seda, kes püüab üksnes kunsti matkida, kuid kellel see ei õnnestu. Viimastes näeb Langemets eesti luulele palju suuremat ohtu kui esimestes (Langemets 1983: 476). Diletantismi kui ohtu või luulepilti lahjendavat nähtust on täheldatud — selle esindajaid aga nimetamata — juba 1970. aastatel (nt Hellat 1972). Luulearutlus võimaldab mõiste sisu üldistavalt sõnastada nii, et diletandiks saab pidada sellist luuletajat, kellel puudub oma iseseisev luulemaailm ja -laad, kes laenab selle kokku juba olemasolevast ning suudab samas panna vormi, mis laseb kirjutatul luulepildi osana paista. Epigooni ja diletandi põhimõttelist vahet luulearutluses välja ei tooda, kaudselt võib seda mõista nii, et epigoon on siiski looja, kõrgema tasemega kirjanik, kes jätkab

mingit varem välja kujunenud luulelaadi, diletant aga see, kes võtab kõigest kõike sellest endale aru andmata. Henn-Kaarel Hellat on kirjeldanud 1980. aastate noorte autorite seas levinud tendentsi nii: „/.../ tuleb luuletada nii, nagu teevad teised eakaaslased — valida nende lihtne ja töökindel vorm, õppida natuke J. Üdilt, V. Luigelt, J. Jõerüüdilt, D. Karevalt — ja käib küll.“ (Hellat 1982:116). Selline selgitus aga rõhutab diletantismi, epigoonluse ja omapära mõistete liialt üldistava kasutamise vastuolulisust, kuna eeskujudena nimetatud autorid — välja arvatud Viivi Luik — on tulnud luulesse 1970. aastatel, kümnendil mil samuti püüti luulepilti nende märksõnade kaudu kirjeldada.

Osaliselt nende mõistetega seonduvana, kuid siiski pisut teise loomuga nähtusele osutavana (ja ühtlasi tähendussisult ajas muutuvana) tuleb käsitleda märksõnu „harrastusluule” ja „luuleharrastus”. Uno Laht on sidunud harrastusliku kirjandustegevusega 1968. aastal alguse saanud käsikirjaliste almanahhide lainet (vt Laht 1970: 932), vastandades almanahhides ilmunud tekste nn professionaalsele ehk institutsionaalselt kontrollitavale kirjandusele ning noori autoreid, kes on oma loomingut almanahhides avaldanud, professionaalsetele ehk loomeliitu kuuluvatele kirjanikele.

Kui aga harrastusluule probleemist kümnendi lõpu poole rääkima hakatakse, tähistatakse selle mõistega juba teistsugust nähtust. Luuleharrastus tuleb küll endiselt kõne alla autorite puhul, kes tegelevad kirjutamisega teiste elualade kõrvalt ning pole elukutselt kirjanikud (vt Kaalep, Rummo 1980: 419—420), kuid nende luuletajate looming ilmub avalikus trükisõnas. Niisuguse harrastusluuletaja ja nn diletandi vahel on luulearutluses jälgitavate mõttekäikude põhjal üsna raske selget vahet teha, kuid päris kattuvatena ei saa neid mõisteid käsitleda. Harrastusluulet on ilmselt võimalik vaadelda madalamal tasemel diletantisminähtusena, mis aga võib oma halvale kunstilisele tasemele vaatamata leida küllalt suure lugejaskonna. Võimalik on ka selline lähenemisviis, mille järgi diletantismi ilminguid võib esineda mõne autori loomingus rohkemal või vähemal määral, samal ajal kui harrastusluuletaja on oma tegevuses tõepoolest vaid harrastaja. Sirje Kiin on nimetanud luuleharrastust diletantismi vohavaks erivormiks, mis kujutab endast suurt ohtu tõelisele kunstile (Kiin 1982: 567). Nagu sellest väitest järeldub, nähakse harrastusluules nagu diletantismiski ohtu eesti luulele. Seda, milles oht täpsemalt seisneb, luulearutluses aga enamasti ei sõnastata, kohati tõdetakse sedagi, et tegemist pole mitte niivõrd ohu kui üldpilti lahjendavate või „risustavate“ nähtustega (vt Langemets 1983: 478). Nagu paljude teistegi teemade

puhul, võib luulearutluses märgata vastandlikke hoiakuid ka harrastusluule suhtes. Näiteks on Jaak Põldmäe nentunud, et filoloogide ja kirjanike valdav negatiivne suhtumine harrastusluulesse on pigem võõrastav (Põldmäe 1979: 565).

Näiteid vastandlikest seisukohtadest võiks tuua rohkemgi nii harrastusluule kui ka veel mitmesuguste teiste, luulearutluse üldpildis mitte nii sageli või selgelt esile tulevate märksõnade puhul. Eespool vaatluse all olnud mõisted ja hoiakud on aga need, mis esindavad esmajoones põhiteemasid arutluses luulesituatsiooni üle ning nende teemade käsitlemise vastuolulisust ja osalist ebamäärasustki. Arusaamade lahknevused ja umbmäärasus ei esine aga üksnes luulesituatsiooni mõistmises, vaid on märgatavad ka luulearutluse n-ö luulespetsiifilisemas osas, mis on järgmise alapeatüki teemaks.

2.1.2. Arutlus luule üle

Võrreldes arutlusega luulesituatsiooni üle, pole arutlus luule enda üle niivõrd vastuoluderikas, küll aga hajusam ning mitmesuunalisem. Esimest asjaolu võib põhjendada osaliselt sellega, et kitsamalt luulele keskenduv asitlusviis on üldjuhul vähem hinnangulisust kui luulesituatsiooni iseloomustustes, mis hinnanguid teatud määral paratamatult eeldavad. Samuti vähendab vastuolusid — kuid ühtlasi muudab arutluse ebamäärasemaks — märksõnade suurem varieeruvus. Arutluses luule üle esineb küll korduvaid tunnussõnu nagu luulesituatsiooni kirjeldusteski, ent ühe nähtuse iseloomustamiseks otsitakse rohkem erinevaid sõnastamisvõimalusi, nõnda et konkreetsed märksõnad ei tungi käsitlustes nii tugevalt esiplaanile ega kujune ka niivõrd kergesti omaette mõisteteks.

Üks märgatav vasturääkivus tuleb aga ilmsiks siis, kui asetada luuleanalüüsid kõrvuti hinnangutega luulesituatsioonile: ühelt poolt räägitakse küll juba 1960. aastate lõpus (ehkki mitte ilma vastuväideteta) stagnatsioonist, uuenduse lõppemisest ja üksluisusest, teiselt poolt aga tõdetakse õige peatselt, et luule on muutunud — valitseva luulelaadi kirjelduses saab 1970. aastatel üheks põhivõtteks võrdlus, sageli ka vastandus 1960. aastate luulega, kümnekond aastat hiljem võrreldakse uuemat luulet aga osalt juba 1970. aastatel ilmunuga. Nii tekib olukord, kus läbi kahe kümnendi iseloomustatakse luulesituatsiooni ikka ja jälle üksluisse või muutumatuna, samal ajal

kui retrospektiivselt märgatakse luules endas vähemalt ühte või kahte üldisemat teisenemist.

Nende teisenemiste ajaline piiritlemine luulearutlusele tuginedes takerdub raskustesse, mis tulid kõne alla juba luulesituatsiooni käsitluste puhul: ei kümnendid ega põlvkonnad pole luulearutluses määratletud piisavalt ühetähenduslikult, et võtta neid aluseks luules toimunud muutuste kaardistamisel. Nagu luulesituatsioonist, räägitakse ka luulest endast kogu perioodi vältel korduvalt ühtmoodi (kui ka just mitte alati samu märksõnu kasutades), ehkki samal ajal püütakse eristada nt 1970. ja 1980. aastate luulet. Näiteks võib tuua tähelepanekud luules avalduvate hoiakute ja meeleolude kohta. Vaadeldava perioodi jooksul täheldatakse luules kahte teineteisest selgelt eristuvat põhihoiakut, mille koondmärksõnadeks võiksid olla vastavalt leppimatus ja leplikkus, ehkki niisuguste märksõnade kasutamise eesmärgiks pole siin mitte niivõrd üldistuste tegemine luule kohta kuiivõrd luulearutluses esiletoodu struktureeritum kirjeldus. Tinglikult lubavad luulearutluses väljendatud arusaamad siduda esimest pigem 1970. ja viimast 1980. aastate luulega, kuid nähtusi, mille esindajaiks neid märksõnu võiks pidada, tuuakse esile kogu vaadeldava perioodi jooksul.

1970. aastatel on luulearutluses sagedased niisugused tunnussõnad nagu kainus (vt Iher 1972), objektiivsustaoitus (vt Nagelmaa 1971), filosoofilisus (vt Nagelmaa 1973, Muru 1978), enesessetõmbumine, meditatiivsus (vt Hellat 1976). Koos nende iseloomustustega võib näha leplikkuse kui ühe põhimeeleolu ümber koonduvana selliseid 1980. aastate luulearutluses korduvaid märksõnu nagu kõlbelisus, küpsus, elutarkus (vt Langemets 1986), igavikulisus (vt Sang 1986). Leidub üksikuid arvamusalvaid, mis seda laadi nägemustele luulest vastanduvad. Kui valdavalt on 1980. aastate alguses märgatud luuletajate vajadust kõrgema eetika järele (Rummo 1981) või püüdlust ülevuse ja õilsuse poole (Priimägi 1982), siis samal ajal on Leili Iher Keele ja Kirjanduse nüüdisluule arutelu käigus osutanud pidetustundele, mis iseloomustab üht osa uuemast luulest, ning nimetanud niisugust luulet väsinud, eetikata ning perspektiivita olmeluuleks (Iher 1982: 285). Esiplaanile jääb luulearutluses siiski tõdemus, et luules domineerib igavikulisus ja eetikavajadus. Suhtumine niimoodi kirjeldatavasse luulepilti pole ühesugune: valdavalt on see küll neutraalne, harvemini positiivne, kuid märgata võib ka kahetsevas toonis mõttealvaid, nagu selle on sõnastanud näiteks Toomas Haug: „/.../ luules kipub domineerima üksluine päev ja valgus, loovat rahutust tasandab mahe psühhoteraapiline sumin ja raudsete kindaheitmiste asemel sõrmitsetakse pigem palvehelmeid.“ (Haug 1985: 392).

Teine suund, mida luules üsna selgelt välja joonistumas nähakse, seondub leplikkusele vastandudes nende meeleolude ja väljendusvõtetega, mida saab üldistavalt tähistada märksõnaga „leppimatus”. 1970. aastate luulearutluses märgitakse, et luule põhitooniks on minnalaskmine (vt Iher 1972), mis küll iseenesest võiks seonduda pigem leplikkusega, kuid mis nähtava toonina annab aimu negatiivsest hoiakust. Veel leitakse, et uue kümnendi luuleinimene on illusioonideta (vt Mallene 1971), ehkki samas mitte ideaalideta (vt Kross 1976). Tagantjärele on Toomas Liiv pidanud 1970. aastate luulet tunnetusaspektis ühendavaks jooneks valulist identiteediotsingut (Liiv 1981: 571), Sirje Kiin aga skepsist (Kiin 1982: 563). Samalaadsete hoiakute väljendumist luules tõdetakse ka 1980. aastatel: näiteks on Toomas Haug kasutanud kümnendi alguses uuemat luulet iseloomustades märksõnu resignatsioon, iroonia ja skepsis (Haug 1981: 708). Neid tunnuseid esile tuues tunnistab Haug, et uuemas luules on puudus lõbusamast luulekäsitlusest, osutades Juhan Viidingu luule poetikale ning selle edasiarenduste puudumisele nooremas luules (Haug 1981: 707—708). Mängu ja groteski tuuakse küll esile 1970. aastate luulearutluses (vt Kross 1976; Muru 1978, Põldmäe 1979), enamasti osutusega Jüri Üdi ja Andres Ehini luulele, kuid nenditakse samas, et need nähtused ei esinda mitte kerglast suhtumist, vaid lähtuvad tõsistest taotlustest (Põldmäe 1979). Kui võtta aluseks nimetatud kaks meeleolu — leppimine ja leppimatus —, saab ka mängulisust vähemalt 1970. aastate luule puhul siduda pigem viimase kui esimesega. Lisaks nimetatud tunnustele mainitakse luulearutluses veel õige mitut, mis kohati nii üksteisele kui ka mõnede eespool nimetatuid vastu käivad ning jäävad osalt kasutuseski ebamääraseks või luulearutluse üldpildis üsna juhuslikuks. Näiteks objektiivsustaotluse, kainuse ja enesestõmbumise ilmingute kõrval räägitakse ka luule romantilisusest (Kaplinski 1974), lüürilisusest (Muru 1978; Kaalep, Rummo 1980), ekspressiivsusest (Liiv 1981). Niisuguseid vähemalt pealtnäha vastanduvaid tunnussõnade ridu võiks moodustada veelgi.

Luulearutluse fookuski nihkub pidevalt ning iseloomustusi luulele antakse kord vormisuundumustele, kord poetilistele võtetele, kord luules avalduvatele meeleoludele keskendudes. Luule põhiteemade ja motiivide (mille korduvust küll tõdetakse ja seotakse isegi epigoonluse ilmingutega — vt lk 24) väljatoomine jääb aga üldistavates käsitlustes mõnevõrra tagaplaanile. Mõningaid üldistavaid tähelepanekuid muidugi tehakse. 1970. aastate lõpu poole hakatakse esile tõstma seda, et luules on sagenenud inspiratsiooni ammutamine nn sekundaarsetest allikatest, näiteks maalikunstist (vt Muru 1978; Kiin 1978). Sedalaadi märkusi võib siduda ühe üldisemagi arutlusteemaga,

mis läbib kümnendivahetuse ja 1980. aastate luulekäsitlusi ning mida võib näha literatuursuse mõiste ümber koonduvana. Nähtust ennast seotakse kord nüüdisluulega laiemas mõttes (nt Kiin 1978), kord jälle uuema luulega kitsamas plaanis, tuues seda ühtlasi esile varasemale luulelaadile vastanduva ilminguna (nt Priimägi 1982). Neutraalsemas toonis tähelepanekute kõrval leidub selliseidki käsitlusi, milles literatuursuse märksõna kasutades osutatakse luule nõrkusele ja igavusele (nt Sang 1983). Literatuursuse all peetakse niisiis puhuti silmas originaalsusepuudust ja kuivust, teistel juhtudel aga pigem siiski luulet rikastavat intertekstuaalsust, allusioonirohkest, kaasa arvatud viiteid teistele kunstiliikidele, mil el puhul küll tõdetakse, et selline suundumus muudab luule ja tema mõistmise keerukamaks (vt Põldmäe 1979; Pruul 1987). Niisugusena käsitletuna kuulub literatuursuse mõiste ühtlasi rohkem üldiste poeetiliste suundumuste kui luule temaatika valda.

Puhtalt temaatilisel tasandil tuuakse aga luulearutluses rohkem kui ühel korral selgelt ja üksmeelselt esile vaid paar nähtust. Näiteks 1970. aastate alguses nähakse luules ühe keskse suundumusena pöördumist mineviku poole (vt Mallene 1971; Mäger 1975), mida tuuakse esile peamiselt luules valitseva madalseisu tõdemise kontekstis. Ülevaates 1974. aasta luulest on Mart Mäger loetlenud järgmisi tunnuseid: „/.../ konventsionaalsed vormid ja võtestik, ulatuslik möödunu luulendamine, unelevad meenutused, eleegiline toon.“ (Mäger 1975: 860). Selliste tähelepanekute esinemise võib piiritleda 1970. aastate esimese poolega. Sama kümnendi lõpul pööratakse luulearutluses küllaltki palju tähelepanu linna ja linnastumise teemale luules (vt Muru 1978, Kiin 1978, Põldmäe 1979). Luuletajate suhet linnaga nähakse erinevalt või muutuvana. Karl Muru on märkinud, et linnamotiivi esinemine luules on eeskätt suhtumist väljendav ning see suhtumine on valdavalt negatiivne, nii et esiplaanile tõusevad kohanemise probleemid ja nähtus, mida võib nimetada tsivilisatsiooniängistuseks (Muru 1978: 489—492). Sellele tähelepanekule viidates on aga Sirje Kiin lisanud: „/.../1970-ndail aastail on valdavalt linnapõlgavas luules siiski aset leidnud oluline nihe: linn kui loodusliku ja loomuliku senine otsene vastand on ise poetiseeritavaks objektiks saamas.“ (Kiin 1978: 453).

Niisuguses avaldumisviisis haakub linnamotiiv ühe veel üldisema suundumusega, mida on luules nähtud juba 1970. aastatel ning mille käsitlemises ilmneb sama kümnendi lõpus ja 1980. aastatel nähtuse mitmetasandiline olemus, nõnda et selle analüüsimine saab võimalikuks nii temaatilises plaanis kui ka poeetika tasandil. Seda nähtust on luulearutluses nimetatud mitut moodi, ehkki sisu jääb põhijoontes läbi

käsitluste samaks; väga üldistavalt võiks seda nimetada luuleainese konkretiseerumiseks. 1970. aastate luule põhitunnuseid loetledes on Jaan Kaplinski märganud selles nii ajalise kauguse kahanemist kui ka sotsiaalse ruumi selget jaotumist lähedaseks ja kaugeks, nii et domineerima pääseb see, mis on olevikus ja lähedal (Kaplinski 1983: 236). Luules nähakse niisiis — vastandina 1960. aastate alguses luulendatud avarusele — keskendumist sellele, mis on „siin ja praegu“, asjadele ja oludele, mis inimesi ümbritsevad. Luulearutluses osutatakse sellele nähtusele korduvalt (vt Kross 1976; Põldmäe 1979; Kiin: 1982; Haug 1985). Osalt vaadeldakse seda asjakesksust või luuleainese väiksust ja lihtsust temaatilisel tasandil — see annab põhjust rääkida olmelisusest (vt Iher 1982) või realistlikkusest (vt Kiin 1982), mida võib omakorda pidada samal ajal proosas märgatava tendentsi ilmnemisviisiks luules. Samas tekib aga juba 1970. aastatel selle nähtuse analüüsis teine suund: väikestele asjadele keskendumist ei käsitleta mitte olmekesksusena, vaid poeetilise võttena. Niimoodi on selgitanud kõnealust ilmingut ja 1960. aastate luule taustal märgatavat suunamuutust Jaan Kross: „.../ Suured ühikud, kõiksus, planeet, manner, maa, andsid ruumi meeleliselt haaratavat mõõtu objektidele, mitte ainult lihtsatele, vaid ka väikestele asjadele. Väikesed asjad toodi pihuga puudutatavasse lähedusse ning nad hakkasid esindama suuri asju ja suuri tähendusi mitte kui abstraktsed sümbolid (nagu oli väikeste asjade poeetiline ülesanne eelmises traditsioonis), vaid kui suure maailma *pars pro toto*, mis (või kes) teostas kõigepealt omaenese poeetilist olemasoluõigust.“ (Kross 1976: 851).

Selline mõttekäik lubab tähistada eespool kirjeldatud nn asjakesksuse ilminguid märksõnaga metonüümilisus, mis ühtlasi võimaldab siduda n-ö väikeste ja lihtsate asjade luule kohta tehtud tähelepanekuid arutlussuunaga, mis tekib 1980. aastatel ning hõlmab märksõnu „asesõnalisus“, „vaikus“, „pausid“, „partsiaalsus“ ja „elliptilisus“. Asesõnalisuse on märksõnana võtnud luulearutluses kasutusele Udo Uibo, iseloomustades selle abil 1983. aasta luuleparemikku ning määratledes selle nähtusest tulenevat järgnevalt: „Luulekujundi juures ei panda rõhk mitte konkreetsele, vaid taotletakse abstraktsust, tekst muudetakse meelega ähmaseks.“ (Uibo 1984: 403) Uibo on näinud võimalust kasutada sama märksõna laiemaski mõttes: „.../ luuletus on ise nagu asesõna, viitab, aga ei ütle“ (*loc cit.*) Niisugusena kirjeldatud luule vastanduks justkui nähtavalt sellele konkreetsele, mida pakub meeleliselt tajutavatele objektidele keskenduv luule. Samas haakub Uibo tähelepanekuga Andres Langemetsa tõdemus, et luules on muutunud märgatavalt suureks pauside ja vaikushetkede hulk (vt Langemets

1985; Langemets 1986). Sellegi ilmingu ühe kaasnähtusena võib näha vihjelisust, viitamist just vaikuse kaudu. Langemets jõuab oma arutluskäigus pauseerimise üle aga omakorda metonüümilisuseni: „Tänane noorem luulepõlv näib taotlevat mitte tähenduslikku ühtesulamist ja avatud vormi, vaid väljendite lihtsust ja tabavust ja suletud vormi. Tänane luule ei kõnele maailma pidevusest ja alatisest lõpmatust vormide üleminekust üksteiseks, maailm ilmutab end nüüdisluules partsiaalsena, diskreetsete üksustena, on oma suurusest ja hõlmavusest hoolimata ikka ja alati *pars pro toto*.“ (Langemets 1985: 390) Nõnda on võimalik jälgida luule viitavuse ja konkreetsemalt ka metonüümilisuse teemat luulearutluses erinevatel tasanditel läbi kahe kümnendi — Langemetsa tõdemus kattub suurel määral J. Krossi tähelepanekuga: suur maailm avaneb luules oma osade kaudu.

Vaikuse ja pauseerimistehnikaga on Langemets sidunud ka ühte 1970. aastate lõpus ja 1980. aastate alguses mõnevõrra poleemikat tekitanud nähtust, mängu luule graafilise paigutuse ja interpunktsiooniga, väites, et niisugune luule läheneb hieroglüüfile, piktograafiale (Langemets 1985: 388). Teadlik keskendumine luuletuse graafilisele paigutusele, eriti aga vaba ümberkäimine interpunktsiooniga on kutsunud esile mõningaid kriitilisi sõnavõtte (vt Muru 1978; Liiv 1981; Liiv 1984). Toomas Liiv on Keele ja Kirjanduse nüüdisluule-arutleu käigus luule olemuse üle mõtiskledes osutanud, et luule all on traditsiooniliselt mõistetud auditiiivselt liigendatud värsskõnet, ning täheldanud 20. sajandi luuleprotsessis, kaasa arvatud eesti luules auditiiivsuse kui luule põhitunnuse taandumist visuaalse ees, asetades oma mõttekäiguga ühtlasi taas kord küsimärgi alla vabavärsi kui luulevormi (Liiv 1984). Uut poleemikat vabavärsi üle Liivi mõttearendused siiski ei algata ning kõiges, mis puudutab luule vormi jääb luulearutluses valdavaks üksmeel. Läbi kahe kümnendi täheldatakse ühehäälselt vabavärsi mõningast taandumist rõhulise värsisüsteemi ees (vt Hellat 1976; Kaalep, Rummo 1981; Kiin 1982). Juba 1970. aastate alguses ning hiljemgi tehakse tähelepanekuid rahvalaulu vormivõtete sagedase esinemise kohta (vt Mallene 1972; Põldmäe 1979; Kiin 1982). Kümnendivahetusel rõhutatakse, et rohkelt kasutatakse klassikalisi vorme, nt sonett, aga ka haiku ja tanka (vt Muru 1978; Kaalep, Rummo 1981).

Kui vormisuundumustele osutamises valitseb luulearutluses üksmeel, siis üldisemad järeldused luule põhilaadi kohta annavad kokkuvõetuna märksa ebamäärasema ja üsna laialihargneva pildi. 1970. aastate luulearutluses pole luule põhilaadi määratlemise katsed veel väga sagedased, pigem keskendutakse rohkem

luulesituatsioonile ning üksiknähtuste kirjeldusele 1960. aastate luulega võrrelduna. 1980. aastate alguses aga, nagu varemgi märgitud, hakatakse otsima hindamiskriteeriume ning ühtlasi mingeid ühiseid nimetajaid või tähiseid, mis võimaldaksid luuleprotsessi paremini kaardistada. Üks luulearutluses silmatorkavaid tendentse on katse kirjeldada luulepilti nende autorite kaudu, kes kujundavad valitsevat luulelaadi: loetletakse autoreid, kelle looming määrab põhisuundumused luuleprotsessis. Niisugused loetelud on aga käsitluseti äärmiselt varieeruvad ning sõltuvad muidugi sellestki, kas kõne all on üks luuleaasta või pikem periood. Esiletõstetavad autorid, nende seostamine mingi ajalõigu (nt kümnendi) luulega ning nende kuulumine põlvkondadesse niivõrd, kuivõrd viimaste olemasolu tajutakse, on selle perioodi puhul võrdlemisi keerukas teema, ning ehkki autorite loetelusid selles töös välja ei pakuta, tuleb see probleemiasetus mõnevõrra teistsuguse nurga alt hiljem veel kord vaatluse alla (vt 4. pt).

Luulearutluses leidub ent selliseidki lähenemisviise, mis toovad perioodi luulelaadi iseloomustamiseks märgilisena esiplaanile mõne konkreetse teose või autori. 1970. aastate luules valitsevat inimesekäsitlust kirjeldades on Toomas Liiv leidnud, et selle luule võtmeks on kaks 1960. aastatel ilmunud luuleteost — Betti Alveri luuletus „Tähetund“, milles on visandatud üleminek 1960. aastate alguses domineerinud eetilisel inimesekäsitluselt igavikulisele ahk eksistentsiaalsele, ning Paul-Eerik Rummo „Hamleti laulud“, milles sõnastub igavikulise inimese süütunne ning arusaam maailma rikutusest (Liiv 1981: 516). Mõnel puhul kasutatakse võimalust vaadelda konkreetse autori loomingu muutumist üldisemate muutuste tähistaja või peegeldajana. Ülevaates 1970. aastate teise poole luulest on Paul-Eerik Rummo näinud märgilisena Juhan Viidingu luule ja autorihoiaku muutumist: „/.../ Juhan Viidingu luuletajamina lausa drastilise tõsinemise taga /.../, tema varasemale endale paiguti kindlasti lausa liigagi tegeva enesekriitika või koguni enesejälestuse taga pole ainult luuletaja enda juhtumisi just niisugune uus arengu- või muutumisjärg, vaid keeruliselt peegeldunud ja kunstiliselt võimendunud kujul kogu ühiskonnas tasapisi maad võtnud ja võttev nälg kõrgema eetika ja lihtsamini korraldatud elu järele, tühjus üleüldisest absurdismusest ja väsimus lõpmatust irooniast /.../“ (Rummo 1981: 721). Viidingu järsu ning autori enda poolt deklareeritud muutumise kõrval saab luulearutluses luule suunamuutuste sujuvamat tüüpi tähistaja kaalu Jaan Kaplinski looming, mille muutumist tõdetakse mitmes käsitluses, osutades puhuti sellelegi, et Kaplinski uus laad jääb varasemale intsensiivsuse poolest alla. Andres Langemets on näiteks tajunud Kaplinski loomingut

muutumist järgnevalt: „Noor Kaplinski võis kirjutada kas või indiaanlastest, seda tajuti ikka nii, nagu räägiks ta meist endist. Aga nüüd, kus ta kirjeldab peaaegu dokumentaalse tõepärasusega end ümbritsevat elu, tundub Kaplinski tänane luule palderjanimaigulisena /.../“ (Langemets 1986: 813). Selline hinnang esindab ühtlasi ühte poolust luulearutluses, n–ö lepliku luule esiletõusu tajumist luulepildi lahjenemisena, igavuse tekitajana..

Lisaks autorite esiletoomisele püütakse valitsevat luulelaadi ka üldisemalt määratleda, leida mingit ühist nimetajat, märksõna, millega luule põhisuunda tähistada. Niisugused suure üldistava kaaluga märksõnad pole aga luulearutluse selles plaanis kerged tekkima ja püsima jääma. Nagu eespool märgitud, pole voolulooline lähenemine — lääne kirjanduse põhivoolude tasandil — selle perioodi luulearutluses väga levinud, küll aga otsitakse ja leitakse ühiseid nimetajaid eesti kirjandusloost. See suundumus torkab eriti selgelt silma 1980. aastate luulearutluses. Üks märksõnu, mille kaudu püütakse kirjeldada (osaliselt ka võrdluses 1970. aastate luulega) just 1980. aastatel domineerivat luulelaadi, on ärkamisaegsus (vt Priimägi 1982, Haug 1985). Luulet võrreldakse ärkamisaja autorite loominguga, rõhutades esmajoones luules vahvat moraliseerimist, kuid jättes samal ajal ruumi seoste nägemiseks luule teistelgi tasanditel (vt Priimägi 1982) Luule põhilaadi nähakse luulearutluses nii muutuvana kui ka muutumatuna. Linnar Priimägi vastandab 1980. aastate nn ärkamisaegset luulet 1970. aastate domineerivale luulele, nimetades viimast ökoloogiliseks massilauluks ning osutades selle nimetusega kirjeldatava eelisseisule kirjeldaja ees ning luuletaja kui eeskätt vahendaja rollile (Priimägi 1982: 524—525). Jaan Kaplinski on aga pakkunud välja võimaluse, et eesti luules on valitsenud kogu aeg üks ja sama põhilaad, millest kaugenejad pole moodustanud uue laadi tekkeks piisavalt tugevaid grappe. Seda põhilaadi seob Kaplinski nn arbujalikkusega, mida näeb avaldumas nii luuletajahoiaku vaimsuses kui ka luule musikaalsuse väärtustamises (Kaplinski 1983: 238). 1980. aastate lõpus lisandub luulearutluse uue mõistena siurulikkus (vt Oja 1989). Kui lisada nimetatud märksõnadele ning eespoole kirjeldatud autorikesksetele laadimääratlustele veel mõned autorinimedest tuletatud tähistajad, nagu nt annahaavalikkus (Priimägi 1982), heiberglikkus ja talviklikkus (Oja 1989) ning Hasso Krulli 1988. aastal väljendatud mõte, et võimaliku luuleuuenduse tekkimise korral saab „selle uue luule kõrgeimaks paleusesks ja suurimaks ohuks“ Uku Masingu looming (Krull, Väljataga 1988: 400), moodustub äärmiselt laialihargnev tunnustevõrk, mida võibki ühtlasi pidada vaadeldava perioodi luulekäsitluste koondpildi põhimustriks.

2.2. Hilisem luulearutlus

Kui vaatlusaluse perioodi jooksul toimunud ehk sünkroonse luulearutluse puhul moodustavad mõned käsitlusetüübid (nt ülevaateartiklid) tänu regulaarsele ilmumisele telje, mis tagab arutluses vähemalt mingisugusegi pidevuse, siis perioodi hilisemate käsitluste puhul tuleb esmalt võtta arvesse asjaolu, et vaadeldav tekstikogum on märksa hajutatum ja ebaühtlasem. Põhjalikke üldistavaid kirjutisi 1970. ja 1980. aastate luule kohta pole palju. Hõlmavuse poolest moodustavad hilisema luulearutluse keskme õigupoolest kaks käsitlust: Mart Velskri (EKL* 2001) ülevaade selle perioodi luule ja luulesituatsiooni põhijoontest 2001. aastal ilmunud „Eesti kirjanduse ajaloos“ ning kõnealust perioodi käsitlevad osad Tiit Hennoste (Hennoste 1996a; Hennoste 1996b; Hennoste 1997a; Hennoste 1997b) artiklisarjast „Hüpped modernismi poole: Eesti 20. sajandi kirjandusest Euroopa modernismi taustal“. Muidugi võiks juba nende kahe lähenemise kattuvuste ja lahknevuste analüüs olla tulemusrikas, ent kuna käesolevas uurimuses on eesmärgiks suurem üldistus, võetakse lisaks nendele kesksetele käsitlustele arvesse mitmesuguseid lühemaid ja väiksema üldistusastmega artikleid, osalt selliseidki tekste, mille teemaks on kogu okupatsiooniaja kultuurisituatsioon või kirjandus. Üldistavate käsitluste vähesuse ja teema hajutatuse tõttu tuleb hilisema luulearutluse koondpildi saamiseks teha ka õige mitmeid väljanoppeid niisugustest artiklitest, milles 1970. või 1980. aastate luule tuleb kõne alla riivamisi või kaude, seoses sellele perioodile eelneva või järgneva ajaga. Seega võib mõtteavaldusi 1970. aastate luule kohta leida sageli 1960. aastate luulet käsitlevatest kirjutistest, kus esimest viimasele vastandatakse. 1980. aastate, eriti selle kümnendi teise poole luulet iseloomustatakse aga sageli 1990. aastaid või ka nüüdisluulet analüüsivates artiklites.

1980. aastate luulet puudutavate käsitluste puhul kerkib seega taas küsimus, kuidas määratleda nüüdisluulet ning millal saab ühest luuleperioodist kirjanduslugu (vt ka lk 14). See osutab omakorda ühele võimalusele materjali täiendavaks liigendamiseks ajalisel tasandil. Tinglikult võiks jaotada kogu hilisema luulearutluse kaheks, ehkki piiri tõmbamine pole lihtne ülesanne. Püüdes seda eristust siiski välja tuua, tuleks alustada mõningatest tunnustest, mis on omased luulearutlusele alates 1980. aastate lõpust. 1980. aastate lõpu ja 1990. aastate alguse puhul võib märgata kogu

* EKL=Eesti kirjanduslugu

kultuuriajakirjanduse tähelepanukeskme üsna tugevat nihkumist: mõneks ajaks jäävad puhtalt kirjanduskesksed diskussioonid tagaplaanile ning põhirõhk asetatakse poliitikale; kirjanduse plaanis aga muutub oluliseks pagulaskirjandust tutvustav ja seda kohalikku kirjanduspilti lülitada püüdev arutlussuund. Kodueesti kirjanduse seisukohalt — niivõrd, kuivõrd sellest siiski kirjutatakse — on olulised vähemalt kaks suundumust: ühes osas kirjutistes distantseerutakse üsna selgelt kogu varasemast kirjandusest ühiskondlik-poliitilistel alustel ning keskendutakse küsimusele, milline hoiak tuleks üldse võtta kogu okupatsiooniperioodi kirjanduse suhtes; teises osas aga analüüsitakse uut murrangut kirjanduses (eriti luules) ning püütakse määratleda selle algust ning suhet varasema kirjandusega, võttes enamasti vaatluse alla ka 1980. aastate või vähemalt kümnendi teise poole luule. Hilisema luulearutluse kulgu jälgides tekibki niisiis küsimus, millal toimub see nihe, mis paigutab 1980. aastad juba kindlalt kirjanduslukku: osaliselt toimub see poliitilise pöörde käigus kogu okupatsiooniaja kirjanduse suhtes, kuid samas, puhtalt kirjanduslikul tasandil võib seda muutust näha umbkaudselt 1990. aastate keskpaigas, võttes muu hulgas üheks tähiseks juba eelnevalt mainitud Tiit Hennoste käsitletule, mis küll ühele kindlale aspektile (eesti kirjanduse suhe Euroopa modernismiga) keskenduvana on siiski esimene ulatuslikum eesti kirjandusloo käsitus pärast taasiseseisvumist, kui nõustuda Sirje Oleski väitega, mille kohaselt jääb 1991. aastal ilmunud „Eesti kirjanduse ajaloo“ V köite II raamat kahe perioodi piirile (Olesk 1998: 233—234).

Ajalise liigendamise võimalust pakub üks teinegi muutus. Üks tunnusjooni, mida vähemalt nähtavamal kujul võib pidada omaseks just kümnendivahetuse või nn üleminekuaja kirjandusarutlusele, on poliitilisest pöördest ja ühiskonna kiirest muutumisest lähtuv emotsionaalsus, mis on leidnud tee ka kirjanduskäsitlustesse. 1980. aastate lõpus ja 1990. aastate alguses vaadeldakse kogu varasemate kümnendite kirjandust rõhutatult poliitilises ja rahvuslikus kontekstis. See kontekst ei puudu muidugi hilisemateski käsitlustes, kuid lähenemine muutub 1990. aastate lõpuks märgatavalt tasakaalukamaks: juba 1990. aastate teisel poolel on nii mõnedki üleminekuaja teemad vähemalt kirjanduskäsitlustes rohkem kirjandusajaloo osa kui vahetu reaalsuse peegeldus.

Eelnevalt kirjeldatud võimalused materjali liigendamiseks tuginevad siiski üsna umbmäärastele ajalistele piiridele ning selles käsitluses, nagu ka eespool märgitud, on struktureerimisaluseks luulet ja luulesituatsiooni puudutava arutluse eristamine, taustana tuleb neid luulearutluse muutumisi siiski arvesse võtta. Lisaks tuleb hilisemat

luulearutlust üldisemalt iseloomustades pöörata tähelepanu veel ühele tunnusjoonele, mis omakorda kõneleb vaatlusaluse kirjandusperioodi mitmekihilisusest ja ambivalentsusest. Selle tunnuse võiks määratleda kogemuspõhisusena. Subjektiivne kogemus kujundab muidugi enamal või vähemal määral iga kirjanduskäsitlust, kuid selle rõhutamine kirjandusloolise analüüsi ühe alusena on märksa vähem tavapärane. Just viimast tendentsi võib aga märgata hilisemas arutluses 1970. ja 1980. aastate luule üle: nii mõnigi autor on pidanud vajalikuks osutada oma kogemusele, tunnistada, et arusaam kõnealusest perioodist on seotud kirjutaja isikliku ja/või põlvkondliku kirjanduskogemusega (vt nt Önnepalu 1991; Hennoste 1996a). Selline lähenemine tekitab loomulikult nii mõningaidki vastuolusid, mida pole aga luulearutluse hajususe tõttu väga kerge jälgida.

2.2.1. Arutlus luulesituatsiooni üle

Üks komplitseeritumaid ning ühtlasi tundlikumaid uusi arutlusuundi, mille tingivad poliitilised ja ühiskondlikud muutused ja mis saab märgatavaks just pöördeajal (hiljem mõnevõrra tagaplaanile nihkudes), on see, mida võiks üldistavalt nimetada kaanoniarutluseks. Kõige selgemini tulevad kaanoniga seotud probleemid ilmsiks mõttevahetuses selle üle, mida — kui üldse midagi — tuleks kirjandusloo seisukohalt ette võtta okupatsiooniperioodil kujunenud (või kujundatud) kirjanduskaanoniga, eriti aga selle osaga kaanonist, mille moodustavad võõrvõimuga koostööd teinud või kompromissile läinud autorid. Selle arutlusuuna põhiküsimuse sõnastuse saab laenata Enn Soosaarelt, kes vestlusringis „Eesti kirjandus ENSV-s“ on formuleerinud probleemi järgmiselt: „/.../ kas meil on voli taunida kirjanikku ja tunnistada tema looming rahvuskirjanduse jaoks mittevajalikuks, kui too kirjanik on kas teadlikult või ebateadlikult, kas vabatahtlikult või sunnitult vassinud, moonutanud, võltsinud oma rahva sotsiaalpoliitilist olevikku ja/või minevikku?“ (Eesti kirjandus ENSV-s 1992: 117). Sama diskussiooni käigus ei tooda Soosaare pakutud iseloomustuse valguses esile küll ühtegi siin vaadeldava perioodi olulist autorit, kuid niisugune küsimuseasetus illustreerib üsna selgelt üht kümnendivahetuse kirjanduskäsitluste olulist arutlustemat ning kõneleb ühtlasi luulearutluses olude muutudes kiiresti esile kerkinud vajadusest vaadata uue pilguga okupatsiooniaja kirjandusele, püüda seda kirjandust uutmoodi

kirjeldada ja hinnata ning võtta möödunud 50 aasta jooksul välja kujunenud kirjanduskaanoni suhtes seisukoht, mis põhineks poliitiliste ja ideoloogiliste teguritega arvestamisel. Samas ei põhjusta see probleemiasetus pikaajalisi süvenenud vaidlusi, ka mitte väga palju radikaalseid väljaastumisi. 1990. aastate lõpus on Tiit Hennoste küll tõdenud, et eesti kirjanduskaanoni viimane suurem muutja oli ideoloogiline murrang ühiskonnas, kuid samas kirjeldanud toimuvat kaanoni puhastamisena, mitte muutmisenä, ning vahendanud alternatiivse märksõnana Sirje Kiini välja pakutud määratluse „kaanoni restaureerimine“ (Hennoste 1997c: 69). Sirje Olesk on 1998. aastal leidnud, et kaanon on küll veel ebastabiilne, kuid tendents on täiesti selge ning seda iseloomustab eeskätt nõukoguliku kirjanduse kadumine ning kodumaal nn siseemigrantidena elanud autorite (Uku Masing, Artur Alliksaar) loomingu kinnistumine (Olesk 1998: 232).

Äärmuslikud seisukohavõtted ei puudu luulearutlusest täielikult, need pole aga seotud mitte niivõrd poliitilise kollaboratsioonismi või konformismi problemaatikaga, kuivõrd mõne üldisema tunnusega, mida okupatsiooniperioodi kirjanduse puhul rõhutama hakatakse. 1991. aastal kutsus ajalehes Sirp esile teravaid reaktsioone Mait Rauna mõtteavaldus kogu okupatsiooniaja kirjanduse kohta. Raun vaatleb kogu seda kirjandust ideoloogiliselt angažeerituna, nentides et kirjandus niisugusena, nagu see eriti 1960. aastatel keskseks muutus ja järgmistel kümnenditel omamoodi etaloniks sai, pole mitte kunst, vaid sotsiaalne nähtus, ning sellises kirjanduses on küll olemas suurkujud, kuid puuduvad tegelikult kunstilises mõttes surematud teosed. Raun peab oluliseks võitlust „puhta kunsti“ nimel ning leiab, et selleks on vajalik just nende vanade suurkujude varisemine (Raun 1991: 3). Sellisele väljaastumisele reageeritakse kiirelt ja kriitiliselt (vt Reinla 1991; Veidemann 1991), näiteks argumenteerides, et ka Raun ise lähtub kassetipõlvkonnale hinnangut andes ikkagi poliitilistest kriteeriumidest, kõnelemata järelikult „puhta kunsti“ seisukohalt (Reinla 1991: 3).

Äärmuslikult kriitilised hoiakud, nagu seda on väljendanud M. Raun, pikemas perspektiivis aga suuremat kandepinda ei leia. Suurelt jaolt jäädakse küll käsitlema okupatsiooniperioodi kirjandust ideoloogiliselt angažeerituna selle määratluse üsna mitmes tähenduses, kuid sellest tunnusest saab luulearutluses pigem väärtuskriteerium. 1980. aastate kirjandust või ka nüüdiskirjandust käsitledes on täheldatud kirjanduse keskme kadumist 1980. aastate teisel poolel (vt Velsker 1996). Kirjanduse keset mõistetakse luulearutluses millegi enama ja üldisemana kui ühes võtmes kirjutatud tekstide kogumina ja/või neid kirjutavate autorite grupina. Mart Velsker on vastandanud

1990. aastate kirjandussituatsiooni iseloomustavale lugejagruppide hierarhiale 1970. ja 1980. aastate kirjanduse retseptsioonimudeli kui hinnangulise vertikaaltelje, mis asetses eeskätt „kõikesööva lugeja teadvuses“ (Velsker 1996: 59). Kirjanduses olemas olnud ning sealt hiljem kadunud keset võiks niisiis määratleda ühtsusena, mis hõlmab nii kirjanduse ja lugeja suhet kui ka kirjanduse ja selle rolli mõistmist ning arusaama kirjanduse olemusest. Selle ühtsuse aluseid on püütud sõnastada õige mitmes käsitluses, esilekerkivad märksõnad viitavad aga sisuliselt ühele ja samale vaateviisile, mille kohaselt on kirjandus rahvusliku enesetunnetuse kandja, samuti vaimse vastupanu avaldamise võimalus, poliitiline väljendus (vt nt Krull 1996; Olesk 1998; Veidemann 1993; Veidemann 2003).

Rahvusliku ja ideoloogilise võitluse ja/või vastanduse tasandil ühtsustuva kirjanduse mudelile on püütud leida ka mingisugust nimetajat. Nõnda on nt Hasso Krulli käsitlustest läinud käibele kaks märksõna: „veealune kirjandus“ ning „väike kirjandus“ (vt *resp* Krull 1991 ja Krull 1996). Veealuse kirjanduse mõistet kasutades osutab Krull kirjanduse eksisteerimise niisugustele tingimustele nagu äralõigatus välisilmast, pidev õhupuudus ning samal ajal embrüonaalne, n-ö võitmatu emaläheduse metafüüsiline seisund (Krull 1991: 1677) Embrüonaalse seisundina tuleb Krulli käsitluse järgi ilmselt mõista just kirjanduse staatust rahvusliku eneseteadvuse kandjana, mis ühtlasi eeldab traditsiooni ja humanistlike väärtuste hoidmist. Selles ühendavas, rahvuslikus, ka ideoloogilises ülesandes on Krull näinud veealuse kirjanduse eneseõigustust (Krull 1991: 1678).

Kui veealuse kirjanduse kontseptsiooni saab vaadelda vastanduvana n-ö veepealsele ehk sellisele kirjandusele nagu Krull näeb seda tekkimas poliitilise pöörde järel (vt Krull 1991: 1678), siis teine sama autori poolt välja pakutud mõistepaar esineb sünkroonses või ka ruumilises, mitte diakroonilises vastanduses. Eesti kirjanduse kui väikese kirjanduse vastandab Krull suurele ehk nõukogude kirjandusele, kasutades väikese kirjanduse mõistet ennast mitmes tähenduses: kõigepealt tähistab väike kirjandus väikerahvaste kirjandust üldse, teiseks aga saab sama tähistust kasutada nii nagu seda mõistavad Gilles Deleuze ja Félix Guattari oma Kafka-käsitluses (vt Deleuze, Guattari 1998: 57—61): igasuguste revolutsiooniliste tingimustena selle sees, mida nimetatakse suureks kirjanduseks. Väike kirjandus ei märgi nii või teisiti mitte mõõtmeid, vaid asendit ja suhet võimuga (Krull 1996: 83—84).

Need kaks nimetajat või võtit on leidnud küll ka vastukaja (veealuse kirjanduse kohta vt nt Reinla 1991; väikese kirjanduse kohta vt Olesk 1998), kuid pole luulearutluses üldiste mudelitena siiski kasutust leidnud.

Ühtsuse kontseptsiooni, küll ilma kujundliku nimetusega, võib ent pidada valdavaks ning mitmel tasandil ilmnevaks. Lisaks kirjanduse staatusele nähakse ühtsuse kinnistajana keelelist koodi, sõnavabaduse piiratust ning autori ja lugeja suhet. Viimast on näiteks kirjeldatud ühisel saladusel või koodide süsteemil põhinevana (vt Hennoste 1997a: 145; Pruul 2000: 177), oluliseks on peetud ka peitusmängu tsensuuriga (vt Veidemann 2000b) ning nn aisoposlikku keelt kui teatud salakoodi, mis kandus kirjandusest ühiskonda, nõnda et kirjanduslikust koodist sai ühiskondlikul tasandil rahvuslikku ühtekuuluvust tugevdav salakeel (Veidemann 2003: 165).

Okupatsiooniperioodi kirjanduse vaatlemine rahvuslikkuse kandjana ning kodeeritud keeles ideoloogilise vastupanu väljendamise vahendina on viinud ka poleemikani autori kavatsuse ja lugeja tõlgenduse vahekorra üle (vt nt Toomas Liivi ja Paul-Eerik Rummo diskussioon Rummo poemi „Väikese linna kohvikumuusikat“ tõlgendamisvõimaluste üle — „Eesti kirjandus ENSV-s“ 1992). Seetõttu on näiteks Sirje Olesk pidanud vajalikuks rõhutada just retseptsiooni aspekti: „Kui Eesti oli okupeeritud, oli rahvuslikkus nähtavalt või varjatult /.../ see suur narratiiv, mis kirjandust (eriti luulet) koondas. Kõiki tekste loeti selles võtmes ka siis, kui tekstis endas vastav alge puudus.“ (Olesk 2002: 42)

Niisiis on nähtud okupatsiooniperioodi kirjanduse üht olulist tahku just lugejaskonna ühisteadvuses. Sellisel taustal tuleb pöörata tähelepanu veel ühele olulisele teemale hilisemas luulearutluses, mille põhimärksõnadeks on avaldamine ja mitteavaldamine või ka tegutsemine ja vaikimine. Kirjandusest kui vaimse vastupanu vahendist rääkides on hilisemates käsitlustes rõhutatud kirjutamise iseeneslikku teoväärtust: rahvuslik-ideoloogiliste väärtuste eest võitlemise kontekstis on luuletamist ja luuletust vaadeldud kui manifesteeringut (vt Pruul 200) või tegu (vt Unt 1999). Samuti on tähenduslikuna käsitletud niisuguse kirjutamistee näilist vastandit — vaikimist, nii juhtudel, kui avaldamist ei võimaldata, kui ka sellistel puhkudel, mil avaldamisest hoidutakse (vt nt Varblane 1991; Önnepalu 1991; Unt 2005). Vastandus on näiline, kuna pigem mõistetakse luuleteona ka neid (osaliselt ehk just eriti neid) tekste, mis avalikult trükkis ei ilmunud. Nii mõnestki kirjutisest võib välja lugeda just avalikult trükkis ilmumata kirjanduse tajumist eriti paeluvana, lausa legendimaigulisena. Tõnu Önnepalu on kirjeldanud põnevust, mida tekitas keelatud luuletuste käsitsi

ümberkirjutamine, ning tõdenud: “Tol ajal avaldamata olla, tähendas kahekordselt avaldatud olla.” (Õnnepalu 1991: 54) Trükis ilmunud ja mitteilmunud kirjanduse tingimused ei peegeldu hilisemas luulearutluses muidugi üheste ja selgetena, vaid keerulise probleemivõrguna, mille üheks osaks on võimalus eristada avaldamisraskusi kui paratamatust ning teadlikku hoidumist avalikust trükisõnast kui ideoloogilist seisukohavõttu. Totalitaarse riigikorra ja vaimse vastupanu taustal on näiteks Hannes Varblane väitnud: “/.../ sellises olukorras oli mitteavaldatavate luuletuste kirjutamine ülim vabaduse määr.”

Avaldamise ja mitteavaldamise, või ka avaldatuse ja mitteavaldatuse problemaatika üks sõlmpunkte on see osa luulearutlusest, mis keskendub 1960. aastate lõpus levima hakanud omakirjastuslikele väljaannetele. Ehkki üldise tendentsina võib luulearutluses näha püüdu täita okupatsioonivõimu kultuuripoliitikast põhjustatud tühikuid kirjandusloos ning n–ö restaureerida kaanonit (vt ka lk 38), pole kujunenud ühtset arusaama sellest, mida ja millisel määral tuleks möödunud kümnendite kirjanduspildis arvesse võtta. Osutusi 1960. aastate lõpu 1970. aastate omakirjastuslikule tegevusele võib leida õige mitmetest käsitlustest (vt Hennoste 1996a; Olesk 1998; Velsker 1999; EKL 2001), põhjalikumalt on seda kirjanduse allhoovust tutvustanud ning analüüsinud Tõnn Sarv (vt Sarv 1987) ja Kersti Unt (vt Unt 1999; Unt 2005). Omakirjastuslike väljaannete rolli kirjandusprotsessis ning vahekorda avalikult trükis ilmunud kirjandusega mõistetakse aga mitmeti. Sirje Olesk on pakkunud võimaluse jaotada okupatsiooniperioodi eesti kirjandus kolmeks ning vaadelnud põrandaalust kirjandust, kaasa arvatud omakirjastuslikud almanahhid, selle kolmikjaotuse ühe osana pagulaskirjanduse ning trükis ilmunud kodueesti kirjanduse kõrval, tõdedes samas, et kahe viimase alakirjandusega võrreldes on omakirjastuslik kirjandus pigem marginaalne nähtus (Olesk 1998: 381—384). Siiski ei paista marginaalsus välistavat osalust kirjandusprotsessis: teisel on Olesk märkinud, et kuna Eesti ühiskond on väike, suudavad siin luulet vahetult kujundada ka need tekstid, mis ei pääse normaalselt ringlema (Olesk 2002: 41). Seni ilmunuist kõige põhjalikumas käsitluses omakirjastuslike väljaannete kohta on Kersti Unt (Unt 2005) analüüsinud neis avaldatut mitmesuguste kirjanduslike ja kultuuriliste suundumuste kandjana ning osutanud ka selle nähtuse tekkepõhjuste mitmetasandilisusele. Igal juhul on luulearutluses tervikuna üsna mitmes plaanis märgatav vajadus n–ö mitteavaliku kirjanduse olemasolule tähelepanu juhtida või seda ka kirjanduspilti integreerida.

Mõningad selle nähtusega seotud ning käesoleva uurimuse seisukohalt olulised probleemid tulevad põhjalikumalt vaatluse alla edaspidi.

Arutlusega avaliku ja mitteavaliku kirjanduse üle on aga tihedalt seotud need mõttekäigud, mis tõstavad esile luule avalikkuse ette toomist luulelugemiste ja laulude kaudu. Luule muutumist laululiseks ja lauldavaks alates 1970. aastatest on küll täheldatud juba sünkroonses luulearutluses, hilisemates käsitlustes saab see nähtus aga suurema ning mõnevõrra teistsuguse rõhuasetuse. Tähelepanu pööratakse muu hulgas luuletekstide laulmisele kui võimalusele avalikustada neid tekste, mis trükki ei pääsenud (vt Unt 2005: 42—43). Samuti nähakse luule esitamise traditsiooni tekkes nihet, mis toob luule lugejale lähemale ehk — nagu seda ilmingut on kirjeldanud Tiit Hennoste — aitab kaasa klassikalise kõrge lugemissituatsiooni kadumisele, kus luulet loetakse omaette vaikuses, nii et „/.../ luulest saab taas suulise suhtlussituatsiooni osa.“ (Hennoste 1996a: 75).

Nii luuletekstide levik käsikirjalisena kui ka nende esitamine lauludena või avalike luulelugemistena on teemad, mille käsitluse määr ja viis sõltuvad suurel määral kirjutaja isiklikust ning ehk enamgi põlvkondlikust kogemusest. Põlvkondlikkus või põlvkond on aga omakorda üks neid mõisteid, mille kasutamine kutsub luulearutluses esile kõhklusi või jääb ebamääraseks, nagu seda võib märgata ka sünkroonsete käsitluste puhul (vt lk 22—23). Kui varasemates käsitlustes on kõige sagedamini kasutatud vastandust „noorem ja vanem“ põlvkond (ehkki ka need pole üheselt piiritletud), siis retrospektiivis tekib määratlusvõimalusi juurde. Põlvkonna kui nähtuse või olemisviisiga seotud probleeme on analüüsinud Tõnu Õnnepalu, kelle käsitluses ei näi põlvkond tähistavat mitte üksnes üheealisi või üheaajalisi autoreid, vaid pigem mingisugust ühisolemist, ühist maailmataju. Esitades küsimuse, kas kaheksakümnendate põlvkond on olemas, leiab Õnnepalu, et pigem mitte, ning heidab ühtlasi 1960. aastate põlvkonnale ette, et nood on püüdnud muuta põlvkondlikkust kohustuslikuks (Õnnepalu 1991: 55). Määratluse „1960. aastate põlvkond“ kasutus aga pole omakorda luulearutluses ühene. Kõige sagedamini esineb see küll sünonüümina mõistele „kassetipõlvkond“, kuid kui võtta arvesse 1960. aastate erinevaid käsitlusvõimalusi, mis tulevad vaatluse alla edaspidi, pole see sünonüümsus iga kord sugugi enesestmõistetav. Kuuekümnendate põlvkonnast või „kassetipõlvkonnast“ räägitakse hilisemates käsitlustes siiski kõige kindlamini ja sagedamini, hoopis keerukam on põlvkondade piiritlemine järgnevate kümnendite puhul, mil aastakümnet kohtab mingit autorkonda põlvkonnaks koondava nimetusena harva. Pigem võetakse kasutusele nähtusi ja

metafoore. Jätkatakse juba varasemast luulearutluses käibele tulnud määratluse „järelvägi“ kasutamist (nt Hennoste 1997a), sellele lisanduvad 1970. aastate luule puhul veel niisugused mõisted nagu „almanahhipõlvkond“ (nt Sarv 1987; Unt 1999) ning „„Närvitriki“-põlvkond“ (vt Velsker 1999; EKL 2001). 1980. aastate puhul räägitakse põlvkondlikkusest harvemini aastakümne nimetust kasutades või vastandades „noorem“ ja „vanem“ põlvkonda, sagedamini aga üldse mitte.

Ebamäärasuse ja ebakindluse tõttu mõiste „põlvkond“ kasutamises autorite ühendamise ja eristamise alusena pole seda enamasti kasutatud ka vaadeldava perioodi luuleprotsessi ajalisel liigendamisel. Periodiseerimisel võetakse kõige sagedamini aluseks märksõnad „uuendus“ ja „murrang“, mis vastandatakse stagnatsiooni- või püsimisperiodidele. Uuenduse mõiste kasutust võib küll märgata ka sünkroonses luulearutluses, kuid esiplaanil on seal siiski luuleelevuse kontseptsioon, millega osutatakse peaaegu üheselt 1960. aastate esimese poole luulesituatsioonile. Hilisemates käsitlustes muutub aga keskseks just märksõna „uuendus“, mis ühtlasi pakub uusi periodiseerimisvõimalusi. Võimaluste paljususest tekivad muidugi omakorda vastuolud.

Vaadeldava perioodi seisukohalt on nüansirikas just selle algust ja lõppu ehk 1960. ja 1970. aastate vahetust ning 1980. aastate lõppu puudutav arutelu, 1970. ja 1980. aastate vahelisest piirist räägitakse harvemini, valdavalt liidetakse need kümnendid vähemalt nimeliselt kokku. Kahest probleemsemast üleminekuajast on ühtlasemat käsitlust leidnud 1980. aastate lõpp. Murrangulisena vaadeldakse eeskätt kümnendi lõpuaastaid — seda nii ühiskondlik-poliitilistest tingimustest kui ka puhtalt kirjanduslikest muutustest lähtudes (vt Velsker 1996; Hennoste 1997a). Vaatepunktist lähtuvalt võimaldab see periood siiski ka tähiste nihutamist: murrangu või uue kirjandusperioodi algusena on nimetatud nii aastaid 1986—1987 (vt Hennoste 1997b) kui ka 1988. aastat (vt Önnepalu 1991; Olesk 2002). Viimasel juhul tõdetakse küll ühtlasi, et muutumise märgid ilmnevad juba paar aastat varem.

Märksa keerulisemaks osutub luulearutluses uuenduse määratlemine ja luuleprotsessi periodiseerimine 1960. ja 1970. aastate puhul. Üldjoontes võib luulearutluses eristada kahte lähenemisviisi 1960. ja 1970. aastate piiritlemisele. Ühe periodiseerimisvõimalusena jätkatakse seda suundumust sünkroonses luulearutluses, mis keskendub 1960. aastate algusele kui suure murrangu perioodile ning asetab järgnevad kümnendid selle taustale (vt nt EKA* 1991; Veidemann 1993). Niisugustes

* EKA=Eesti kirjanduse ajalugu

käsitlustes on 1960. aastad hilisemast täiesti selgelt eristuv luuleperiood, mille lõppu nähakse enamasti poliitilise õhustiku muutumisest lähtuvalt 1968. aastast. Teine suund luulearutluses on aga selline, kus uuendust nähakse just 1960. aastate teisel poolel hoogu võtvana ja kulmineeruvana kümnendivahetusel (vt nt EKL 2001; Hennoste 1996a; Unt 1999; Velsker 1999;). Mart Velsker on näinud 1960. aastate alguse kirjanduses pigem traditsiooni taastamist kui tõelist murrangut ning kommenteerinud esimest vaateviisi selle poliitilist laadi põhjustele viidates järgnevalt: „Tundub nii, et mitmetes 1960. aastate kirjanduse vaatlustes tavatsetakse rahvuslik traditsioon (ning mõnel juhul isegi nõukogulik traditsioon) tõlkida uuenduseks ja uuendus stagnatsiooniks.“ (Velsker 1999: 1213) 1960. aastate kui radikaalse ja uueneva kümnendi loomust näeb Velsker kõige selgemalt realiseerumas perioodil 1968—1972 (Velsker 1999: 1211).

Sõltumata sellest, kas murranguajaks peetakse 1960. aastate esimest poolt või hoopis kümnendivahetust, jäävad märksõnad stagnatsioon ja seisak valdavalt kasutusse, seda kas tähistamaks 1970. aastate luulet või seda luulesituatsiooni, mida nähakse kujunemas 1970. aastate keskpaigas ning kestmas 1980. aastatelgi. Tiit Hennoste on näiteks kirjeldanud stagnatsiooni 1970. aastate keskel tekkivana ning tõdenud, et tõeline hallus saabub alles 1980. aastatel, mil luulesituatsiooni kese jääb tühjaks (Hennoste 1997a: 115). Valdavalt aga liidetakse 1970. aastad kokku 1980. aastatega ning vastandatakse see periood 1960. aastate uuenduslikkusele. Mart Velskri käsitluses 2001. aastal ilmunud „Eesti kirjandusloos“ on 1970. aastad küll luuleperioodina poolitatud, kuid just kümnendi teine pool ehk seisakuag on see, mis esindab 1970. aastate luulet koondpealkirja all „Läbi seisakuaja: 1970.—1980. aastad“ (vt EKL 2001: 536 jj). 1970. aastaid, eriti aga kümnendi teist poolt (vt nt Hennoste 1997a) peetakse ka proosa tõusu ning luule taandumise ajaks. Leidub üksikuid käsitlusi, mis aga iseloomustavad 1970. aastaid täiesti vastupidiselt, just erakordselt luulelembese kümnendina (vt Vulf 2002).

Ehk pisut vähem levinuna eristub periodiseerimises tegelikult kolmaski vaateviis. Sirje Olesk on kogu okupatsiooniperioodi kirjandust alaperioodideks jaotades tõdenud, et alates 1956. aastast võiks rääkida ka ühest perioodist, mille sisemine piir (1968. aasta) lähtub eeskätt poliitilisest kontekstist (Olesk 1998: 385). Selle lähenemisega haakub osaliselt ka Hasso Krulli mõtteavaldus mõõnailmingute kohta: „Ehkki sageli on räägitud kirjanduse „inflatsioonist“, „järelkasvu puudumisest“ ja isegi noorte kirjanike „loidusest“, on tõeline depressioon saabunud alles nüüd.“ (Krull 1996: 86).

2.2.2. Arutlus luule üle

Võrreldes vaatlusaluse perioodi hilisemate käsitluste luulespetsiifilisemat osa sünkroonsete luulevaatlustega, tuleb tõdeda, et tunnused, mida luuleperioodile iseloomulikena loetletakse, on mõlemas arutlusblokis suuremalt jaolt ühed ja samad. See, mis käsitlusviise eristab, tuleneb pigem kontekstist, milles luulet analüüsitakse. Muutus aga on sellegipoolest selgelt märgatav ning luulekäsitlust olemuslikul tasandil läbiv, seisnedes eeskätt kahes aspektis, mille lisandumine saab võimalikuks ühiskondlik-poliitiliste tingimuste muutudes. Esiteks lülitub luuleanalüüsi juba eespool kirjeldatud rahvusliku ideoloogilise vastupanu kontekst, teiseks haaratakse luulearutluses kiiresti kinni võimalusest avardada kirjanduskäsitlust üldiselt, tuues mõistete ja määratluste võrgustikku sisse maailmakirjanduse vooluloolised mõisted. Niisiis, ehkki varasemas luulearutluses esile kerkinud märksõnad olulisel määral välja ei vahetu, teiseneb konteksti uute selgitamisvõimaluste kaudu mõistete tõlgendamine ja kasutuse kontekst.

Suurelt jaolt, ehkki mitte täielikult kattub hilisemates käsitlustes väljatoodu sünkroonse luulearutluse kesksete märksõnadega ka ajalises plaanis, kuid et nagu varasemaski luulevaatluses pole mõistete ja tunnuste ühitamine perioodidega üksmeelne, siis tuleb siingi luule tunnuste kaardistamisel võtta taustaks periodiseerimisprobleemid, mida kirjeldati juba eelmises peatükis.

Üks läbivamana täheldatud poeetikanähtusi on minimalism, mida mõistekasutuselt varieeruvana (märksõnad nagu „vaikimine“, „vaikusekeskus“, „pausid“, „katkelisus“, „vihjelisus“ „elliptilisus“) võib märgata esile toodavat õige mitmes kirjutises (vt Hennoste 1996a; Hennoste 1997a; EKL 2001; Vulf 2002, Olesk 2002). Minimalismi kui koondmärksõna kasutamine on siin küll mõnevõrra tinglik, kuid toetub eeskätt sageli välja toodud vastandusele 1960. aastate luule tähendusliku pidevusega (vt Hennoste 1997a: 121). Seda märksõna võib niisiis näha enda alla koondamas järgmisi tunnuseid: hoidumine kujundi- ja sõnarohkusest, teksti fragmenteeritus, vihjelisus deklaratsioonide asemel, n-ö ütlematajätu rõhutamine pause abil jne — paljuki kattuvad need nähtused ilmingutega, mida varasemaski luulearutluses esile toodi (vt lk 31). Minimalismist on räägitud nii seoses 1970. kui ka 1980. aastatega: Külliki Vulf vaatleb vaikimist 1970. ja 1980. aastate aegruumile omase kultuurifenomenina ning ütlematajätmise tehnikat tunnuseks, mis küll ilmnemisviisilt

varieerudes seob alates Jüri Üdi 1970. aastate loomingust kaks kümnendit kokku (Vulf 2002); Tiit Hennoste, vaadeldes eraldi 1970. aastate alguse ning 1970. aastate lõpu ja 1980. aastate luulet, nimetab minimalismi olulise uuendusena mõlema perioodi puhul (vt Hennoste 1996a: 74; Hennoste 1997a: 121). Samas on aga Hennoste 1970. aastate lõpu ja 1980. aastate luulet iseloomustades väitnud, et jätkub järelsümbolistlikule luulele omane sõnakatedraalide ehitamine ning assotsiatiivsuse kasutamine keskse võttena (Hennoste 1997a: 115). Et minimalismi on üldiselt käsitletud 1960. aastate luulelaadile vastanduvana, jääb seega mõnevõrra ebamääraseks, kas selle perioodi puhul võib siiski kõnelda minimalismi taandumisest või tekib siis hoopis olukord, kus luules valitsevad kaks erinevat põhisuunda. Sellele lisandub küsimus, kas 1960. aastate luulet iseloomustavaid märksõnu „assotsiatiivsus“ ja „sõnakatedraalid“ mõistetakse luulearutluses alati ühtmoodi ning milline on nende tunnuste suhe minimalismiga.

Minimalism ja selle vahekord assotsiatiivsusega tuleb täiendavalt vaatluse alla järgmises peatükis. Osaliselt on selle märksõnaga, eriti elliptilisuse tasandil, seotud aga veel üks luulearutluses esile tõstetud tunnus — tähenduste paljusus või ka mäng tähendustega (ning ühtlasi fraaside ja pausidega) mida on seotud eriti Jüri Üdi 1970. aastate luulega (vt Krull 1998; Vulf 2002), samuti Artur Alliksaare eeskujuga (vt Hennoste 1996a). Seda paljusust on Hasso Krull iseloomustanud Jüri Üdi luule näitel järgmiselt: „/.../ väljendatav — ja mitte väljenduse vahendid — ammutatakse keelest enesest /.../ vorm justkui valitseks täielikult sisu üle, pihustades, hajutades, lagundades ja parodeerides seda, nii et viimaks näib sisu üleüldse kaduvat. Tegelikult on need kategooriad Üdi luuletuses lihtsalt dekonstrueeritud: öeldav ei kao mitte ära, vaid vastupidi, lugejale öeldakse tavalisest rohkem asju /.../“ (Krull 1998: 587). Krulli, aga ka nt nii mõnegi teise (vt EKA 1991; Vulf 2002) käsitluse näol on esindatud hilisema luulearutluse Üdi-keskne suund: kui sünkroonses luulearutluses tõsteti Üdi/Viidingut esile perioodi ühe olulisema autorina, tõdedes samas, et tema looming pole leidnud järgijaid ja edasiarendajaid (vt lk 23), siis osas hilisemates käsitlustes paigutatakse Üdi looming kogu perioodi suhtes kesksele kohale ja nähakse sellest ühtlasi välja kasvamas tervet uut laadi, nii et Hasso Krull väidab koguni: „Üdilikke luuletusi on eesti luules nii palju, et need moodustavad peaaegu omaette žanri.“ (Krull 1998: 587)

Tähenduste paljususega, mida on niisiis nähtud eeskätt Jüri Üdi või n-ö üdilikus luules, võib tinglikult ühte tunnustegruppi paigutada veel selliseid eeskätt 1970. aastate luulega seostatud nähtusi nagu sürrealismi ilmingud ning keele- ja sõnamängud (nt Andres Ehini loomingus), grotesk ning iroonia, mis on samuti keeleteadliku ja —

tundliku luule omadused ning loovad ambivalentseid tähendusi. Nende joonte alusel vastandatakse 1970. aastatele üsna selgelt 1980. aastate luule, mille pealiinis nähakse ilmnevat tõsidust, väsimust pidevast tähenduste mängust ning vajadust lihtsuse, konkreetseuse ja ühetähenduslikkuse järele (vt Hennoste 1997a; Vulf 2002). Tähenduste paljus, nagu ka teised eelnevalt loetletud tunnused, kuuluvad ühtlasi nende hulka, mida hilisemas luulearutluses käsitletakse ideoloogilise vastupanu kontekstis — osana sellest nn salakeelest või keelelisest koodist, mida on nähtud luules kujunemas alates 1970. aastatest, võimalusena öelda pisutki enam kui võimalik, hoides ebamäära tasakaalu lubatavuse ja lubamatuse piiiril (vt nt Ennus 2002). Samale taustale — ning mõtteliselt ka samasse tunnustegruppi — võib paigutada ka iroonia kui ühe selle perioodi luule puhul luulearutluses kesksel kohal oleva märksõna. Enamasti on irooniat seotud eeskätt 1970. aastate luulega (vt EKL 2001; Olesk 2002; Vulf 2002) ning sellega kõrvuti räägitakse ka endassesulugumisest, skepsisest, resignatsioonist. Ühtlasi nähakse iroonias pääseteed suletuse ja ahistatuse tunde (vt Olesk 2002). Irooniat käsitlevais kirjatöodes — keskenduvad need siis vaadeldava perioodi või mõne sellest väljapoole jääva autori loomingule — ei pääseta järjekordselt mööda Jüri Üdi luulest ning vaatamata sellele, et iroonia tuleb luulearutluses korduvalt esile perioodi üldisemalt iseloomustava märksõnana, tuginetakse selle spetsiifilisemates käsitlustes valdavalt Üdi loomingule.

Vormisuundumuste kaardistamises ollakse hilisemates käsitlustes nii nagu sünkroonseski luulearutluses üldjoontes ühel nõul: räägitakse vabavärsi taandumisest 1970. aastatel, meetriliselt range luule domineerimisest, klassikalistest vormidest ja haikuharrastusest. Varasemate luulekäsitlustega võrreldes toimub hilisemas arutluses aga üks oluline nihe: 1960. aastate lõppu ja 1970. aastate algust nähakse vormiliselt avangardlikuna (vt Hennoste 1996a; Unt 1999; EKL 2001), traditsioonilembesemaks muutumist täheldatakse pigem alates 1970. aastate teisest poolest. Avangardlikkust ei esinda aga hilisema luulearutluse järgi mitte üksnes vabavärss, vaid ka sellele lausa vastupidine suundumus: luule laulustumine, küla- või lorilaulud, uuema rahvalaulu poeetika (vt nt Hennoste 1996a). Selle laadi peamise kandjana nimetatakse Hando Runneli luulet, ühtlasi aga tõdetakse, et luule muutumine lauldavaks ja ka laulutekstide lülitumine luulesse (nt Paul-Eerik Rummo laulusõnad) on laiem ja ühtlasi alates 1960. aastate lõpust läbi kümnendite püsiv nähtus. Seda on esile tõstetud olulise poeetikanihkena, mida toidab muutunud suhtumine luuleteksti, nõnda et luuletus pole ilmtingimata midagi harrast ja püha (vt EKL 2001), ning luulekäsituse

ebamäärastumine, nõnda et mõnevõrra hajuvad piirid nii luule- ja proosateksti kui ka n–ö kõrgete ja madalate vormide vahel ning on põhjust rääkida luule „tekstistumisest“ (vt Hennoste 1996a). Olulise uuendusena on täheldatud ka suurenenud tähelepanu luuletuse ja/või luuletuskogu visuaalsele küljele, seda nii värsiridade graafilise paigutuse — mis ühtlasi on seotud juba kõne alla tulnud pausi- või vaikusetehnikaga — kui ka luulekogu kui terviku tasandil (vt Hennoste 1996a). Kujundust ja illustratsioone on eraldi esile tõstetud ka omakirjastuslike väljaannete puhul (vt Unt 1999; Unt 2005).

Kümnendivahetuse avangardipuhangust tõstetakse seoses luule laulustumuse, aga ka proosastumisega esile autorihoiaku muutumist: luule ja luuletamine pole enam püha, pole ilmtingimata töö või tõsine tegevus (vt Hennoste 1996a; EKL 2001). Räägitakse ka varasema tõsiduse ja meditatiivsuse taandumisest üldisemalt (vt Unt 1999) ning seoses n–ö madala luulega ühtlasi argikeelest, rämedusest, mille olulisimaks esindajaks peetakse Johnny B. Isotamme, paroodiaid ja keelenaljadest (Hennoste 1996a).

Kui vormisuundumuste puhul rõhutatakse vabamat ja varasemast vähem harrast või tõsist suhtumist, siis meeleolusid ja hoiakuid nähakse kümnendivahetusel 1960. aastate alguse optimistliku ellusuhtumisega võrreldes tumenevat — kasutusel on niisugused märksõnad nagu „masenduse mäss“, „ebakindlus“ (vt EKL 2001), „eksistentsiaalne ahistuskogemus“ (vt Olesk 2002). 1970. aastate luulet üldisemalt iseloomustades — ning sageli ühendades seda 1980. aastate esimese poolega — on räägitud ka endassesulgumisest ja skepsisest (vt Vulf 2002), samas aga lihtsusest ja harmooniast (vt Hennoste 1997a) ning eetilisusest ja rahvuslikkusest (Hennoste 1997a; Velsker 1996; Vulf 2002). Luules avalduva põhihoiakuna on nähtud stoilist humanismi (Pruul 2000). Hoiakute ja ideaalide kirjeldamises võib hilisemas luulearutluses märgata ka osalist vastuolu: kui valdavalt kirjeldatakse nii 1970. kui ka 1980. aastate luulet eetika- ja ideaalikesksena, igavikulisi väärtusi hoidvana, siis 1980. aastate alguse elutunnetust on näiteks Tõnu Õnnepalu kirjeldanud järgmiselt: „Polnud kohustust midagi tõsiselt võtta, uskuda millessegi, loota millelegi ega ohverdada end millegi nimel.“ (Õnnepalu 1991: 54) Selle väitega võib kaudselt näha haakumas tõdemust, et 1980. aastate alguses hakkas luule pealiin võtma üha traagilisemat alatoon (Pruul 2000: 177), ning otsesemalt kaasa kõlamas tähelepanekut selle kohta, et n–ö üdiliku luulelaadi järgijad jõudsid oma loominguks selleks ajaks absurdi, brutaalsuse, grimasside tegemise ning lapsemeelsuseni (Vulf 2002: 294). Niisiis võib näha luulearutluses teatavat lahknemist 1980. aastate alguse meeleolude kirjeldamisel, mis aga ilmtingimata ei

pruugi osutada niivõrd erinevatele arusaamadele, kuivõrd erinevusele fookuses ja mõnevõrra ehk ka kogemuses.

Oluliste temaatiliste suundumustena, mille nimetamise puhul märkimisväärsed vastuolusid ei esine ja mis seega on järgnevalt loetletud kokkuvõtvalt (vt nt Hennoste 1997a; Unt 1999; EKL 2001; Vulf 2002), tõstetakse esile ühelt poolt nn linnaluulet ja sotsiaalkriitilist suunda, teisalt minevikkupöördumist, ka juurte otsimist ja ärkamiseelse maailmapildi rekonstrueerimist, ökoloogilisust, igavikulisust, metafüüsilisust ning filosoofilisust, eriti aga kodumaad, rahvuslikkust ja ideoloogilist vastupanu kui kogu selle perioodi luule temaatilist ja ideelist telge. Samuti täheldatakse, nagu sünkroonseski luulearutluses, lähiruumi ja isikliku elu luulendamise ehk argitemaatika suurt osakaalu, tõdedes ühtlasi, et argielu motiivide funktsiooniks pole mitte alati osutus millelegi kõrgemale või metafüüsilisele, vaid üksnes argipilt ise (Hennoste 1997a). Sünkroonse luulearutlusega võrreldes pisut vähem, kuid samas ilma nii mõneski varasemas käsitluses tuntava negatiivse suhtumiseta rõhutatakse tsitaadilisust ja allusioonirohkust (vt nt Hennoste 1997a). Suuremas osas käsitlustes jääb aga luule põhiteemade nimetamine küllaltki üldisele tasandile, rohkem keskendutakse mitmesugustele nähtustele või laadile.

Üheks olulisemaks teemaks kujunebki hilisemas luulearutluses perioodi valitseva luulelaadi või kaanoni põhijoonte kirjeldamine, nüüd juba mitte üksnes eesti kirjanduse ajaloost paralleele ja ühisnimetajaid otsides, nagu seda tehti varasemates käsitlustes, vaid enamasti pigem maailmakirjanduse vooluloolisi mõisteid kasutades või vähemalt kasutada püüdes ning ühtlasi kirjeldades okupatsiooniaegse eesti kultuuri suhet Läänega ning väliskirjanduse võimalikke mõjusid eesti kirjandusprotsessile. Kui 1960. aastate puhul on nii mõneski käsitluses rõhutatud eesti kultuuri osalist sünkroniseerumist (või sünkroniseerimispüüdu) Lääne-Euroopas ja USAs samal kümnendil tekkinud tendentsidega (vt nt Unt 1999; Velsker 1999; EKL 2001) ning luulesse kanduva maailmapildi euroopalikkust (vt Hennoste 1997a), siis 1970. aastate ja 1980. aastate alguse luules on näiteks Tiit Hennoste näinud uut lahknemist: „/.../ eesti luules jääb püsima situatsioon, millest maailma uuem luule on selleks ajaks väga kaugemale liikunud. Eesti luule eemaldub üha enam Euroopa ja USA luuleteedest.“ (Hennoste 1997a: 117) Viimase väite puhul tuleks ent teha üks kõrvalepõige ning pöörata tähelepanu kahele asjaolule: esiteks on Hennoste käsitluses tähisteks peamiselt need nähtused luules, mida saab siduda arusaamadega modernismist (osaliselt ka postmodernismist), mille poole ja/või millest isegi mööda toimub selle vaatenurga

kohaselt hüpe 1960. aastate lõpus ja 1970. aastate esimesel poolel; teiseks — ning esimesest asjaolust lähtuvalt — on selle lähenemise puhul mõnevõrra nihkes kümnendid ja nimetused: 1970. aastate algus liigub pigem nimetuse „1960. aastad“ alla ning nimetus „1970“ aastad hakkab tähistama kümnendi teist poolt (vt võrdlevalt Hennoste 1996a ja Hennoste 1997a).

Vaadeldes eesti 20. sajandi luuleprotsessi toetuvana ühele põhilaadile, millest toimuvad aeg-ajalt väljamurdmiskatsed, loetleb Hennoste 1960. aastate lõpu ja 1970. aastate esimese poole luule neid nähtusi, mida saab pidada modernismi ilminguteks: nt inglise modernismi (eriti Thomas Stearns Elioti ja Ezra Poundi loomingut), samuti soome sõjajärgse modernismi mõjude avaldumine, sürrealism, minimalism, visuaalse ja verbaalse ühinemine tervikuks (Hennoste 1996a: 73—74) Umbes samal ajal näeb Hennoste aga toimumas teistsugustki murrangut, nimetades seda hüppeks modernismist üle või postmodernismi poole (vt Hennoste 1996a: 70), mille ilmingute hulka kuuluvad kõrge ja madala vastanduse ületamine, rämedus ja argikeel, keele- ja tähemängud, luule laulustumine ning muutunud suhtumine luulesse (Hennoste 1996a: 74—75). Kui valdavalt on maailmakirjanduse voolukontseptsioonid ning nendega seotud märksõnad hilisemas luulearutluses üsna kiirelt kinnistunud, siis Hennoste hüpete-käsitluse teine märksõna, „postmodernism“, on luulearutluses osutunud niisuguseks, mida on küll nii mõnelgi korral püütud okupatsiooniperioodi kirjanduspilti tagantjärele n–ö integreerida (vt Krull 1996; Annus 2000), kuid mis pole selle perioodi puhul laiemat kasutust ega kõlapinda leidnud. Märksõna enda vähemalt eesti kirjandusarutluses veel ebamäärane tagapõhi ning kaheldavus selle retrospektiivse kasutamise sobilikkuses lasevad end aimata ka Hennoste käsitluses, kes murrangut kirjeldava lõigu pealkirjas ümbritseb eesliite „post-“ küsimärkidega (vt Hennoste 1996a: 74).

Hennoste välja pakutud mudelile, millega periodiseerimise küsimustes on enam-vähem kattuv näiteks Mart Velskri lähenemine (vt Velsker 1999; EKL 2001), leidub luulearutluses ka alternatiive, nii laadimääratluste kui periodiseerimise tasandil. Sirje Olesk on leidnud, et Hennoste modernismikäsitlus on liiga kitsas, ning märkinud, et teise võimalusena saab näha kogu 1960.—1980. aastate luules valitsevana modernismi (laiemas mõttes) neosümbolistlikku haru, mis on teatud perioodidel (nagu nt 1970. aastad) kombineeritud kõrgmodernismiga (Olesk 2002: 53—55). Hasso Krull on aga Jüri Üdi loomingut käsitledes näinud just selles luules luulemurrangu tõelist kandjat ning paigutanud seega luulekeele revolutsiooni ajavahemikku 1971—1978 ehk nelja

autori kogust „Närvitrukk“ kuni Juhan Viidingu luulekoguni „Ma olin Jüri Üdi“ (Krull 1998: 586).

Ebakõlasid leidub selleski luulearutluse osas, kus osutatakse kodueesti luule olulisematele mõjutajatele. Üksmeelselt täheldatakse küll mõnede pagulasautorite, eriti Ilmar Laabani ning Kalju Lepiku loomingu mõju alates 1960. aastatest (vt EKL 2001; Olesk 2002), samuti osutatakse 1960. aastate luulesuundumustega seoses kontaktidele Soome kirjandusruumiga, eriti soome sõjajärgse modernismi mõjutustele (vt Hennoste 1996a; EKL 2001). Samas aga on eesti luules nähtud soome 1960. aastate kirjaduses toimuva tekkimise paralleeli 1970. aastatel — Sirje Oleski käsituses on Soome 1960. aastate nn angažeeritud luule vasteks Eestis Hando Runneli 1970. aastate luule (Olesk 1998). Suundumuslikult nähakse eesti luulet alates 1970. aastatest läänelikust elutunnetusest siiski kaugenevat, rõhutatakse peamiselt tagasipöördumist lokaalsesse aegruumi (vt Vulf 2002; Hennoste 1997a), teise olulise suunamuutuseks mainitakse nn ida-huvi — haikulembust, ida filosoofia eeskujuna, mida vähemalt vormilaenu allikana on seostatud ka peamiselt 1970. aastatega (vt EKA 1991).

Valdavalt võib luulearutluses märgata üksmeelt selles, mis puutub arusaama eesti luule ühest põhilaadist: seda nähakse enamasti valitsemas läbi 20. sajandi (vt Hennoste 1996b; Olesk 2002), ning ehkki märksõnad, mida selle tähistamiseks kasutatakse, varieeruvad mõnevõrra (neosümbolism, uussümbolism, järelsümbolism, postsümbolism, etnosümbolism), on tegemist erinevusega pigem nimetamises kui sisus. Pisut ebamäärasust tekitab selle arutlusuuna puhul üksnes märksõna „arbujaalikkus“ kasutamine (vt Hennoste 1996a; Olesk 2002) sageli eelnevalt loetletutega samas kontekstis: ehkki enamasti kirjeldatakse eesti luule põhilaadi või kirjandusmudelit juba sajandi algul välja kujunenuna, viidatakse 1960. aastate alguse ning 1970. aastate (või ka 1970. aastate lõpu ja 1980. aastate alguse) puhul enamasti just „arbujaalikule“ võtmele või maailmapildile. Selles ei ilmne ent mitte niivõrd sisuline vastuolu, kuivõrd ühelt poolt traditsiooni järgivaks peetava luule sidumine selle sama traditsiooni tipuga ning teiselt poolt vajadus tuua eraldi esile luules peegelduva maailmapildi ja suhtumise side just 1930. aastate kultuuriolukorraga ja nn arbujaaliku luulehoiakuga (vrd 1980. aastate teise poole luule nimetamine siurulikuks — vt lk 33).

Need perioodi kirjeldajad, kes käsitlevad murrangulisena eeskätt 1960. aastate ja 1970. aastate vahetust, on pidanud selle maailmapildi, traditsiooni või laadi taastumise ajaks 1960. aastate esimest poolt (vt Hennoste 1996a; Velsker 1999). Teise murrangu ning ühtlasi vana kaanoni lõpliku lagunemise perioodiks peetakse kas 1980. aastate teist

poolt või kümnendi viimaseid aastaid. Vasturääkivusi ilmneb aga küsimuses, mis toimub selle põhilaadiga 1970. aastate lõpus ja 1980. aastate esimesel poolel: seda perioodi on kirjeldatud nii sajandi algusest peale valitsenud kirjandusmudeli stagneerumise ja allakäigu (Hennoste 1996b) kui ka selle õitsengu ajana (Pruul 2000). Selliste vastakate arusaamade taustal jääb ruumi mõtiskluseks sellegi üle, kas eesti luule vana kaanoni lagunemine on toimunud (eeldusel, et see tõepoolest on lagunenud) n-ö orgaaniliselt ehk traditsioonilise luulelaadi iseenesliku ammendumise tõttu või pigem väliste tingimuste tõttu, mis hakkasid muutuma siis, kui see luulelaad oli jõudnud oma kõrghetkeni. Kolmanda võimalusena saab neid põhjusi muidugi ka siduda ning vaadelda 1980. aastate lõpus alguse saanud muutusi asjaolude kokkulangemisena mitmel tasandil.

3. Luule: näiteid ja kommentaare

Peatüki sihiks pole kindlasti anda ülevaadet kogu 1970. ja 1980. aastate luulest, ka mitte kõigi selle perioodi autorite loomingust ega kõigist luuleartiklites nimetatud nähtustest või luulevõimalustest. Pigem vastab eesmärk üsna üheselt pealkirja sõnastusele: kuna luuleartiklust käsitlevas peatükis tekkis ülevaatlisest iseloomust tingitud paratamatusena märksõnade paigutamine kuhjumine, nõnda et ühe või teise nähtuse mõned olulised aspektid jäid tagaplaanile, püütakse neid selles peatükis põhjalikumalt kommenteerida, tuues ka luulenäiteid. Tähelepanu on pööratud esmajoones nendele aspektidele, mille puhul luuleartiklites võib märgata enam vastuolusid või ebamäärasust.

Sünkroonses luuleartiklites esile kerkinud märksõnu kokku võttes tuleks vaadeldava perioodi luulet iseloomustada ühelt poolt lüürilise, romantilise ja ekspressiivse, teiselt poolt aga tõsise, filosoofilise, objektiivsust taotleva ning literatuursena, lisaks sellele veel iroonilise ja skeptilisena, samal ajal aga tasakaaluka, eetilise ja isegi moraliseerivana. Hilisemas luuleartiklites nähakse selle luule tuuma rahvuslikus vaimses vastupanus ja mitmetähenduslikkuses ning tõstetakse esile luule laululisust, selle kõrval aga ka napsõnalisust ja pausirohkust. Eelmises peatükis vaadeldud märksõnu võiks niimoodi ritta panna rohkemgi, juba loetletute põhjal on aga selge, et niisugune koondpilt kujutab 1970. ja 1980. aastate luulet väga hajusana. Niisugusena kokkuvõtvalt kirjeldatud luulepilti võiks pidada isegi mittemidagiütlevaks: esindatud on justkui kõik, mis olla saab. Käesolevas peatükis keskendutakse seega lisaks luuleartiklites probleemsemate suundade kommenteerimisele nendele nähtustele, mida on ehk võimalik omavahel ühendada, nõnda et oleks jälgitav mingisugune just sellele perioodile omane pidevus või teisenemisprotsess. Arvestades sisulisi piiranguid, mis poliitiliste tingimuste tõttu on suunanud sünkroonset luuleartiklust, ning kogemusepõhisust, mis on osaliselt määranud hiljem väljendatud arusaamade kujunemist, on valitud lähenemisviisi oluliseks tahuks ka püüd vaadelda kogu kõnealuse perioodi luulet ühtsena, arvestamata väga palju seda, kas mõned nähtused või tekstid on esindatud avalikus luulepildis või üksnes kirjanduse allhoovustes. Mõnel puhul osutub siiski tarvilikuks sellele erisusele osutada.

Kuna nii sünkroonses kui ka hilisemas luuleartiklites on märgatav teatav ebamäärasus mingite tendentside ilmnemise või üldiseloomulikuks muutumise ajalisel fikseerimises — mis muutub veelgi vastuolulisemaks, kui neid luuleartikluste omavahel

kõrvutada —, on selles peatükis osaliselt huviorbiidis ka ajaline dimensioon. Mõne nähtuse puhul on küll pigem põhjust vaadelda 1970. ja 1980. aastaid koos, ühe luuleperioodina, kuna aga luuleartiklites pole pööratud eriti palju tähelepanu just nende kahe kümnendi omavahelisele suhestumisele ning küsimusele, kas nende vahelt üldse jookseb mingisugune selgem piir, püütakse siin võimalikke suuremaid muutusi ajaliselt piiritleda.

Tuleb veel lisada, et peatüki liigendus ei tugine väga jäikadele alustele, kuna nii mõnigi luuleartiklust käsitlevas peatükis esile tulnud märksõna on mõistetav mitmel tasandil, nõnda et neist on näiteks põhjust rääkida nii poeetikaga kui ka luules väljenduva maailmapildiga seondult. Seetõttu tuleb mõni nähtus edaspidi vaatluse alla korduvalt, ehkki vaatenurk vahetub.

Luulenäidete^{*} toomisel on kaks erinevat lähtealust. Esiteks on midugi oluline põhisuundade esindatus niisuguste näidete varal, milles nende olemus kõige ilmekamalt esile tuleb. Teatud määral on sel puhul vaja arvestada ka autoritega, keda on peetud perioodi luulelaadi määravaks ja peahoovusi kandvaks. Ka on siin püütud esitada ka autorite plaanis võimalikult mitmekesist näitematerjali, kuid kujunenud kaanoni tuumiku kohatine domineerimine näib siiski paratamatu. Teiseks tuleb aga arvestada võimalust, et puhuti kõnelevad mõnest luuleprotsessi suundumusest eriti ilmekalt just marginaalsed või äärmuslikud juhtumid.

* Tekstinäiteid on püütud edasi anda võimalikult ökonoomselt, tuues võimalusel ära vaid näitlikustatavat kõige selgemini illustreeriva lõigu; mõnel puhul aga ei võimalda luuletuse struktuur kõnekaid väljavõtteid teha, niisiis on puhuti tsiteeritud pikemaid tekstikohti või ka tervet luuletust. Arvestatud on ka tekstide kättesaadavust: omakirjastuslikest väljaannetest pärinevad tekstinäited on enamasti toodud pikematena.

3.1. Poeetika

Vaadeldes luuleartluses kõige selgemini esile tulnud tendentse, tuleb eeskätt nõustuda sellega, et 1970. aastatest alates hakkab vabavärss taanduma ning valdavaks, ehkki mitte ainuvalitsevaks, saab meetriliselt range luule. Samas võib luuleperioodi siiski iseloomustada vormiliselt üsna mitmekesisena, seda nii riimilise ja rütmilise luule erinevate vormide kui ka muude vormisuundumuste ja -eksperimentide poolest.

Ehkki vormisuundumusi kirjeldatakse luuleartluses küllaltki üksmeelselt, jääb pisut ebamääraseks, mida vormiliselt rangema luule domineerima pääsemine siiski tähendab: millistes vormides see avaldub ning millised suunad selles luules tekivad. Kanoonilistest vormidest torkab vaadeldava perioodi lõikes kõige enam silma sonett, lisaks sellele aga hakatakse 1970. aastatel märgatavalt palju kasutama ida luulevorme haikut ja tankat või vähemalt nende eeskuju. Viimased on ühtlasi näiteks neist vormiotsinguist, mis lahknevad riimilisest ja rütmilisest luulest. Kui enamasti pole klassikaliste vormide viljelemine mitte niivõrd programmiline, kuivõrd pigem katsetav, siis tuleb selle perioodi luulepildis pidada erandlikuks väliskirjanduse tõlkija ja tutvustaja Ain Kaalepi loomingut, milles on järjekindlalt esindatud suur hulk maailmakirjanduse vormisuundi ning motiive, muu hulgas katse rakendada eestikeelses luules kvantiteerivat värsisüsteemi. 1980. aastatel võtab oma loomingus osaliselt samasuguse, luule vormistikku ja motiivistikku erinevate kirjanduskultuuride varal avardava suuna Rein Raud, suuremalt jaolt aga piirdatakse üksikute klassikaliste vormidega, mida siis rohkemal või vähemal määral vabamate vormidega varieeritakse. Klassikalised euroopalikud vormisuundumused pole leidnud ka asjatundjatelt üksnes positiivset vastukaja ning hilisemas luuleartluses ei pöörata neile väga palju tähelepanu. Haiku-, aga ka tankalembust, või vähemalt nendega sarnanevate vormide rohket kasutamist, on vaadeldava perioodi puhul korduvalt esile toodud ning nende vormide juurde sobiksid paar täiendavat kommentaari. Esiteks tuleb luuleartluses pidada oluliseks märkust selle kohta, et haiku viljelemine ei pruugi tähendada ilmtingimata Jaapani orientatsiooni, vaid pigem ühe rahvusvahelise luulevõimaluse kasutamist üldisemalt (Kaalep, Rummo 1980: 424). Paul-Eerik Rummo on ka täheldanud, et haikusid eesti luules iseloomustab küll idamaine või sellesarnane vorm, kuid samal ajal läänelik meeleolu (Kaalep, Rummo 1980: 425). Teiseks saab haiku ja tanka kui laenatud lühivormide juurde lisada ühe omamaise: Peep Ilmet on näinud

võimalust rakendada Juhan Liivi luuletuse „Sügisetuul“ struktuuri kindla vormina ning kirjutanud selle eeskujul lühiluuletusi, andes neile vorminimetuse „liiving“:

Tooneseppe taob

varjudest ao,

kuma jääb kaikuma kõrvu

kui hinge kell

(„Tooneseppe“ — Ilmet 1980: 47)

Konkreetses struktuuriga lühivormide, samuti konventsionaalsete vormide kasutamist üldse võib siduda ka paari eriti just sünkroonsetes luulesituatsiooni iseloomustustes korduvalt esile kerkinud teema, epigoonluse ja harrastusluule probleemiga. Rangete vormide kasutamine eeldab mingil tasandil tehnilist osavust ehk käsitööoskust. Ain Kaalep on seoses käsitöolisega teinud järgmise tähelepaneku: „/.../ kas ei tundu süvenevat /.../ tendents, et meie luulesse tekib terve plejaad (heas mõttes) käsitöölisi? /.../ Võib-olla /.../ on aeg sealmaal, et romantilist tüüpi üksikanded kaovad, nn. nivelleerumine viib hoopis klassitsistlikule kunstile omase seisundi, terve hulga heade käsitöölise tekkeni?“ (Kaalep jt 1978: 8) Kaalepi niisugune mõttekäik pole jäänud ainsaks: vormikaanonite au sees hoidmist ja samal ajal harrastusluule vohamist rõhutades on Joel Sang pakkunud võrdluse prantsuse klassitsismiga, väites ühtlasi, et klassitsistlik vaim valitseb ka sisulistes suundumustes (Sang 1983: 381—382). Pealtnäha tundub küll vabavärss võimaldavat kergemini harrastamist või matkimist, kuid range vormiga luule puhul on vahet luuleharrastuse ja luuletamise vahel ehk raskemgi teha, kuna vormi ehk tehnilist teostust saab teatud kriteeriume aluseks võttes lugeda omaette väärtuseks.

Kui minna nende, siiski mitte põhisuunda esindavate konkreetsete vormide juurest edasi, võib märgata 1970. aastatel kujunemas ning 1980. aastatel pisut teistsuguses proportsioonis jätkumas kolme vormisuundumust: esiteks kirjutatakse endiselt ka vabavärssi, ülejäänud luule saab mõtteliselt omakorda jagada kaheks, kasutades märksõnu „laululisus“ ja „minimalism“. Esimene neist tähistab muidugi üheaegselt mitut nähtust mitmel tasandil. Üks luule ja laulu ühinemispunkte on luule viisistamine ja esitamine lauluna ning trükitud laulutekstid — alates 1960. aastate lõpust üha enam levinud nähtus. Kuid laululisus, vormiline lähenemine laulule toimub ka luules endas. Laululises luules võib küll mitte väga range jaotusena omakorda eristada

mõnevõrra tõsisemat, rahvalaulu poeetikale tuginevat luulelaadi ning vähemalt pealtnäha kergemat, lorilaululikku või ka vemmalvärsilikku luulet. Esimest varianti iseloomustab pigem tõsidus, sugestiivne rütmilisus, ka maalähedus, alliteratsioon ja assonants, samuti kordused ja parallelism, lopsakas, sageli murdesõnavarast rikastatud keel. Niisugust luulet leidub näiteks Peep Ilmetil, aga ka Mari Vallisool, kõige ehedamal kujul on sellist laululisust aga muidugi murdeluules, näiteks Kalle I. Elleri, samuti Eha Lättemäe loomingus. Olgu siinkohal toodud kaks näidet mõnevõrra selle laululisuse suuna erinevatest laadidest:

*Uksed käivad omaette,
riivamata riive-kette,
puutumata lävepakku,
uskumata piidaprakku,
ootamata kevadet.*

/.../

(Vallisoo 1979: 67)

*Kuu oli kummi peal kyllakil,
pilvedel juuksed kõik ripakil,
sagarail saanid ja kullatud reed
eha ja ahe all valgustas teed.*

/.../

(Eller 1968: 54)

Teine variant on selgemal kujul linnaluule, selles võib olla teatud määral vemmalvärsilikkust, küllaltki palju kõnekeelsust, rõhk on pigem lihtsatel riimidel, keelenaljal ja keelemängul. Niisugust luulet leidub näiteks Aleksander Suumanil, Andres Ehinil ja mitmel teisel, 1970. aastate jooksul on selle olulisimaks esindajaks aga Jüri Üdi:

*Üks noogutus, paar liigset lõualõksu —
ja enam poleks aidand ükski nõu.
Me võõras hoovis aimasime lõksu
ning õuenarrideta jäi see õu.*

(Üdi 1975: 37)

1970. aastate lõpu poole paistab see laad taanduvat, eeskätt seoses Üdi muutumisega Viidinguks ja tema luule tõsinemisega, tegelikult jäävad selle peamiseks väljundiks omakirjastuslikud väljaanded, selgem pinnaletulek toimub osaliselt Ott Arderi ja Ilmar Trulli luulekogudes 1980. aastate esimesel poolel ning Priidu Beieri loomingus, mis luulekoguna ilmus alles kümnendi teisel poolel, ehkki oli avalike esinemiste kaudu tuntud juba märksa varem. Üdiga võrreldes on vemmälväsilikkus selles luules suurenenud:

*Ühes rohelises toas
tean üht kollast klaverit.
Ühes rohelises toas
näen ma und ja klaverit.*
(Arder 1982: 11)

Kaks eespool kirjeldatud laululise luule varianti saavad kõige ehedamal kujul kokku Hando Runneli luules, mida on üldiselt peetud ka 1970. aastate laululise luule keskmeks. Runneli luule on küll sageli lorilaululine, päris vemmälväsipoeetikale läheneb see aga vähem kui Üdi looming. Oluline on lopsakas keel, rütm, kordused:

*Kelle sõrm on sinine,
see on õige inime.
Kelle näpp on pastane,
see võib olla vastane.*
(Runnel 1972: 51)

Luule laulustumine ja lauldavaks muutumine on niisugune nähtus, mis 1970. aastatel luules endaski teadvustub. Nii mõnelgi puhul on laululisusele mingil viisil osutatud, ilmekaimaks näiteks võib pidada Hando Runneli luulekogusid „Avalikud laulud“ (Runnel 1970a) ning „Lauluraamat ehk mõõganeelaja ehk kurbade kaitseks“ (Runnel 1972), viimases vastavad kogu enda pealkirjale ka tsüklid, nt „Laadalaulud“, „Kõrtsilaulud“ jne. Võib leida niisuguseidki juhte, mil teksti juurde kuulub osutus tema lauldavusele, eriti sage on see ühes osas almanahhiluules, kus ei puudu ka vastavasisuline huumor. Näiteks pealkirja „Hümn“ kandva Andrus Rõugu teksti juurest leiab soovitus „viis: omal viisil“ (vt Rõuk 1977: 3), „omal viisil“ soovitab laulda laulu pealkirjaga „Kartuliõis“ ka Juhan Viiding (Viiding 1980: 36); äärmuslikuma näitena

võib tuua Urmas Miku teksti pealkirjaga „Sarjast: „Masinalaulud.“ Ümisemiseks masina taga.“ (Mikk 1977: 25).

Laululises luulevormis on niisiis nii nalja kui ka tõsidust, nii teadlikku vemmalvärsipoeetikat kui ka püüdu avardada luule võimalusi rahvalaulu vormivõtete kaudu. Mõlemat tüüpi laululise luule puhul tuleb pöörata tähelepanu sellelegi, et niisugune luule erineb märkimisväärselt sellest, mida tavaliselt peetakse kõrgluuleks. Tiit Hennoste on kõrge ja madala laadi vastanduse ületamisest kui ühest 1970. aastate luules tekkinud olulisest muutusest kirjutades selgitanud toimunut järgmiselt: „Kõrgluule muutub lauluks ja Runneli lauludest saab kõrgluule“ (Hennoste 1996a: 76) Niisugune protsess kujutaks endast justkui kõige traditsioonilisema luulekäsituse pahupidi pööramist ning mingil määral sellega nähtavasti tegu ongi. Hennoste tähelepaneku kõrvale sobib resümeeerida tõsiselt ja süvenenult laululist luulet viljeleva Peep Ilmeti mõtisklust eestlastele omase ehk nn kodulaulu üle: kritiseerides estraadilaulu ehk „pyynelaulu“ tühisust, rõhutab Ilmet eriti regilaulu omasust, leides niihästi täielikult originaalses kui ka tuntud viisil või sõnadel põhinevas folklaulus kui uues nähtuses väärtuslikkust ja omapära (vt Ilmet 1972: 25—29). Samasuguseks omakstegemise protsessiks võib pidada ka luule ja laulu teisesuunalist suhestumist ehk laululise luule tõusmist kõrgluule staatusesse.

Nii nagu laululises luules võib märgata vähemalt kahte erinevat suunda, on mitmeplaaniline ka märksõna „minimalism“, lubades osutada üsna mitmele luulevõimalusele, mis teatud määral on siiski omavahel ühendatud. Kõige otsesemalt võib minimalistlikuna iseloomustada kõikvõimalikke luule lühivorme, mida mainiti juba eespool. Lisaks sellele võib minimalismina vaadelda seda osa luulest, milles on olulised pausid, vaikus, katkelisus, väljajättelisus — neid ilminguid esindavat luulet võiks tähistada ka koondnimetusega „hõredad vormid“. Ehkki minimalismi, nagu eelmises peatükis osutatud, on seotud eriti 1970. aastate teise poole luulega, võib seda suundumust näha tekkimas juba 1960. aastate teisel poolel. Näiteks võib lakoonilisust, pauside- või vaikuserohket luulet märgata juba Viivi Luige 1968. aastal ilmunud luulekogus „Hääl“, kus värsiread on sageli lühikesed, isegi ühesõnalised ning ridade vahele on jäetud tavapärasest rohkem ruumi ning hõredus iseloomustab peaaegu tervet luulekogu.

Teine võimalus ruumidünaamikaks on sõnade paigutuse varieerimine horisontaalis. Kõige sagedamini kasutatakse seda võimalust mõõdukalt kujul, nihutades

luuleridu astmeliselt paremale või vasakule. Leidub ent ka keerulisema graafilise struktuuriga luuletusi, näiteks:

/.../ liigutada ei julge

liiv

läinud

tasa

liikvele

kirjutab minu peale

kirjutab

(Seppel 1974: 104)

Niisugust luulet, mille puhul muutub oluliseks graafiline paigutus või tühi leheruum ning tekst ise on võimalikult vähene, kirjutatakse nii 1970. kui ka 1980. aastatel üsna palju, lisaks läbinisti vaikuserohkele luulele ja lühivormidele on küllaltki sage katkendlikkuse vaheldamine pidevusega ühe luuletuse piires.

Kui jätta kõrvale hoopis teisesuunaliste eesmärkidega Raul Meele „konkreetne luule“, kus trükimärkide abil moodustatakse lehele selgelt äratuntavaid kujutisi, on kõige äärmuslikumaks näiteks Paul-Eerik Rummo „Saatja aadress ja teised luuletused“, kus väljendatu on paiguti äärmiselt napp, lehel võib paikneda ka vaid üksainus sõna või lause, mis ammutab ümbritsevast tühjusest erakordse konkreetseuse; lakoonilise täpsuse kõige tuntumaks näiteks võib pidada luuletust „Miks ma end ära ei tapa“ (Rummo 1989: 89) tsüklist „Vaade“. See, autori varasema luulelaadi taustal täielikku kannapööret tähistav kogu esindab ühtlasi veel ühte 1970. aastate luules oluliseks muutunud käsitust: luulekogusse hakati suhtuma kui visuaalsesse tervikusse, sageli pole sellel perioodil ilmunud kogude puhul tegemist mitte üksnes kaante vahele kogutud ja tsükliteks jaotatud luuletustega, vaid tähenduslikuks muutub kujundus, ka graafiline paigutus tervikuna. „Saatja aadress“ on muidugi visuaalse terviklikkuse üks ehedamaid näiteid: juba nn nimitsükkel ise on tegelikult luuletervik, üks luuletus hajutatuna eraldi lehekülgedele. Kujundusliku külje, mitte üksnes graafilise paigutuse, vaid ka illustratsioonide tähtsustumine paistab tugevalt silma 1960. aastate lõpu ja 1970. aastate alguse, pisut vähem ka 1970. aastate lõpu omakirjastuslikes väljaannetes, mis on hoolikalt koostatud ja kujundatud, sisaldades illustratsioone sel ajal samuti uut väljundit otsinud noortelt kunstnikelt (Unt 1999: 1234). Enamal või vähemal määral on kujunduslikku eripära püütud võimalust mööda luua ka avalikult ilmunud luuleraamatutes, põhiliseks jääb neis ent ikkagi luuleteksti paigutuse varieerimine.

Lisaks lakoonilisusele avaldub see pikemategi luuletekstide asetuses, üheks võimaluseks tühja leheruumi rõhutada on näiteks luuletuse paigutamine lehe alumisse äärde, nagu seda võib näha Jüri Üdi luulekogus „Käekäik“ (Üdi 1973) või Viivi Luige kogus „Maapäälsed asjad“ (Luik 1978).

Osaliselt võib ülalkirjeldatud ilminguid pidada graafilisteks efektideks, luuletuse graafilise struktureerimise võimaluste mitmekesistamise viisiks. Katkendlikkus või vaikus saab aga kohati ka tähendusliku kaalu. Tühi leheruum teksti ümber või värsiridade vahel, lakoonilisus või ka üksiku rea paigutamine tühjale lehele võib luua lisatähenduse juba ainuüksi osutusega, et midagi enam polegi öelda, vaikus võib aga viidata ka ütlematajätule või anda öeldule lisarõhu. Mitmesuguseid pauseerimisvõtteid üsna sageli kasutava Jaan Kaplinski looming pakub veel ühte, eriti ilmekat näidet võimalusest pauside kaudu mitmeplaanilist lugemisviisi pakkuda: värsiridade keskele on jäetud suured tühikud:

<i>näha</i>	<i>peeglis</i>
<i>ainult</i>	<i>oma väsinud</i>
<i>silmi</i>	<i>teadmata</i>
<i>kas</i>	<i>elada</i>
<i>Tartus</i>	<i>Tallinnas</i>
/.../	

(Kaplinski 1976: 122)

Sellistes luuletustes rõhutavad tühikud ühelt poolt pausi pikkust, teiselt poolt aga erinevaid lugemisvõimalusi: lisaks tavapärasele lugemisviisile on tekst loetav ka tulpadena.

Suurem osa pausiderohkest ning samuti lühivormilisest luulest on niisiis loetav mitmetähenduslikuna, see on luule, kus vaikus või tühjus võtab tähenduste dünaamikast osa, nõnda et vormiline minimalism oma mitmesugustes avaldumisviisides on käsitletav metonüümilisena, nagu sellele luulearutluses on osutanud Andres Langemets (vt lk 31). Lisaks pausirohkusele leidub vaadeldava perioodi luules aga muidki niisuguseid võtteid, mis tekitavad tähenduste paljusust. Vormitasandil on niisugusteks nähtusteks veel siire, mida eriti rohkelt kasutab on kasutanud Toomas Liiv ja Ene Mihkelson, ning osaline interpunktsioon või selle täielik puudumine, mis on iseloomulik suuremale osale pausirohkele luulele ning lühivormidele. Kuid seda võib märgata ka nimetatud suunale peaaegu vastandlikus luulelaadis, mille näiteks võib pidada Toomas Liivi luulekogu

„Kurbus vikerkaarest“ (Liiv 1971). Viimane esindab lisaks interpunktsiooni peaaegu täielikule puudumisele veel ühte vormiäärmust: Liivi luuletused kujutavad endast tegelikult neljarealistesse plokkidesse paigutatud proosatekste. Võtet võib pidada ka iroonilise kallakuga programmiliseks tekstiloomeks, eriti kuna luulearutluses on Liiv ise väljendanud seisukohta, et juba vabavärss asub tegelikult mõiste „luule“ traditsioonilise määratluse piiridest väljaspool. Lisaks on Toomas Liiv asunud 1980. aastate alguses interpunktsiooni puudumise kritiseerijate ridadesse, kinnitades selles küsimuses oma seisukohta ka loominguliselt: kogus „Fragment“ (Liiv 1981) on kõik komad ja punktid piinliku täpsusega paika pandud. Interpunktsiooni puudumise kohta on näiteks Karl Muru avaldanud arvamust, et tegemist on moeasjaga (vt Muru 1978: 497), samas võib selles näha umbes samasugust tähendusliku mitmekesisuse loomise võtet kui pauseide kasutamises. Teadlikus mängus interpunktsiooniga tekitatakse pidevaid nihkeid nii pidevuses kui katkestustes, sellesarnast funktsiooni kannab ka siire.

Minimalismi, laululisuse, aga ka mitmesuguste eespool kirjeldatud vormivõtete taustal tuleks uuesti läheneda juba eelmises peatükis esile tulnud probleemile seoses assotsiatiivsuse kui 1960. aastate luule tunnusega ja vaadelda selle mõiste määratlemisvõimalusi. Assotsiatiivsus pole niivõrd konkreetne poetikatermin, kuivõrd märksõna, mis on läinud eesti luulearutluses käibele eeskätt 1960. aastate luulest lähtudes. Poeetikasõnastikest võib küll leida selgitusi assotsiatsiooni kui objektide ja ideede või ka erinevate ideede omavahelise ühendatuse kohta, kuid sealjuures on näiteks ka väidetud: „Peaaegu kogu luule on tugevalt assotsiatiivne.“ (Cuddon 1999: 58 s.v. association) Püüdes siiski kuidagimoodi selgitada assotsiatiivsuse kui 1960. aastate luule olulise tunnuse suhet 1970. ja 1980. aastate luulega, on üheks võimalikuks lähtekohaks vastandus, mille on esile toonud Silvia Nagelmaa, pakkudes 1970. aastate alguses „uue“ ja „vana“ luule eristamiseks välja vastavalt märksõnad „assotsiatiivne“ ja „deskriptiivne“ (Nagelmaa 1971: 1399). Assotsiatiivsus, vastandina kirjelduslikkusele, tähistab niisiis dünaamikat, (luule)mõtte liikumist, samal ajal kui tema vastand on staatilisus, pildilisus. Lühivorme, eriti haikut, on enamasti peetud kirjeldavaks luuleks, luulearutluses on 1970. ja 1980. aastate luules nii mõnelgi puhul märgatud kalduvust kirjeldusele, kas või näiteks Kaplinski luulelaadi muutumisest ja argipiltidest rääkides, nagu seda on iseloomustanud nii Andres Langemets (vt lk 33) kui ka Tiit Hennoste (vt Hennoste 1997a). Pildi või hetke peaaegu haikulikku fikseerimist võib üsna rohkelt leida ka näiteks Tõnu Õnnepalu luules:

Orus on öö

*palkonni korstnast
valgeid sädemeid lendab
kõrgele üles
ja kustub
(Önnepalu 1985: 36)*

Pausirohke luule näiks oma katkendlikkuses juba olemuslikult assotsiatiivsusele justkui vastanduvat. Assotsiatiivsena iseloomustatud 1960. aastate luulet on seotud pigem pidevusega, katkematu mõttevooga. Samas pole ka pausirohke luule sugugi alati kirjeldav, pigem vastupidi — mõte, ehkki katkeline, on ehk isegi seda enam liikuv, ühelt ideelt ei minda assotsiatsiooni kaudu teisele üle mitte sujuvalt vaid hüppeliselt ning kirjeldav moment, kui seda on, osutub tõukejõuks. Assotsiatsioon saab aga katkelisuse tõttu suuremagi rõhu:

*Pleekuvad punases heinas
aprillikuu rannale
mahajäetud näod.*

*Iga päev
üksildane mälestus
düünidel undab.*

*Ta istutab
sinu ellu
ühe rippuva tähe.*

*Mäng, heida armu!
(Luik 1968: 47)*

Niisiis võib ka 1970. ja 1980. aastate luulet pidada vähemalt osaliselt assotsiatiivseks, ehkki luulemõtte sidesuse tüüp erineb märkimisväärselt 1960. aastate mõttepidevust hoidva luule omast. Kui otsida lahknemisi assotsiatiivsest laadist, võib neid näha pigem laululises luules, kus sageli loovad pidevuse rütm ja kõla ning kus temaatiliselt on üsna tavaline ka n-ö olukorra kirjeldus või mõni lugu. Sellele lisandub veel lüroepiline luule, mille osakaal on vaadeldava perioodil üsna märkimisväärne.

Teine 1960. aastate assotsiatiivse luulega seotud tunnus, kujundiküllus, suurte metafooride või ka „sõnakatedraalide“ loomine, on aga järgmiste aastakümnete luulega keerulisemas suhtes. Selle tunnuse taustal võib vaadelda veel ühte märksõna „minimalism“ mõistmistasandit, milles tuleb ehk kõige enam nähtavale 1970. ja 1980. aastate luule erinevus 1960. aastate luulest. Minimalismina võib käsitleda ka loobumist külluslikust kujundikeelest, luulekeele teatavat askeetlikkust kujundlikul tasandil, argikeelsuse domineerimist suurte metafooride üle. See ei tähenda aga keele taandumist tagaplaanile, pigem vastupidi: kujundiküllasuse asemel muutub alates 1970. aastatest oluliseks otsingulisus keeletasandil. Niisugust otsingulisust esindab luules üsna mitu suundumust. Üks neist on sihitud keele rikastamisele, milleks leitakse võimalusi murdekeeles, samuti keeleloomes — nii mõnegi autori loomingus on märgata püüdu jätkata Johannes Aaviku keeleuuenduslikku liini (vt ka Unt 2005: 61), millest lisaks uute sõnade loomisele võetakse üle ka üpsilon tarvitus (järjekindlalt on seda 1970. aastate autoritest kasutanud nt Johnny B. Isotamm, Kalle I. Eller, Peep Ilmet, 1980. aastatel võtab selle võimaluse uuesti üles näiteks Max Harnoon).

Ehkki üldjoontes võib vaadeldava perioodi puhul rääkida luulekeele kujundlikkuse teatavast kahanemisest, ei muutu luule seeläbi ometi kõigis suundumustes konkreetsemaks või täpsemaks. Ühe suunana võib küll märgata niisugustki tendentsi, ilmekaimaks näideteks on Johnny B. Isotamme keeleliselt kohati lausa räme ning mässuliselt deklaratiivne luule, samuti Paul-Eerik Rummo „Saatja aadressi“ žurnalistlikuks nimetatud väljenduslaad, Toomas Liivi proosaluule, ka osa vemmaalvärsilikust luulest. Luulearutluses jääb aga kõlama ka tõdemus keelelise ebamäärasuse või abstraherumise kohta, millele Udo Uibo on leidnud nimetuse „asesõnalisus“ (vt lk 30). See nähtus on kõige ilmekamalt esindatud Doris Kareva luules:

Oli tuul, suur tuul sel päeval.

Ta lahti ei lasknud mu kätt,

kui tahtsin tõmmata ära.

Ma mõtlesin: teised näevad.

(Kareva 1981: 25)

Asesõnalise ebamäärasuse kõrval muutub, nagu juba korduvalt märgitud, oluliseks tähenduste paljus, ka teadlik mäng tähendustega, mille üheks

avaldumisviisiks luules on lisaks eespool kirjeldatud vaikusele ja katkendlikkusele ka kõikvõimalikud keelemängud, keele semantilise dünaamika avastamine, kõlakesksus, ka onomatopoeetika. Keelemängulise ning keele semantilise struktuuri eripära ja nihkeid esile toova luule peamise mõjutaja ja suunanäitajana tuleb kahtlemata mainida Artur Alliksaare loomingut, samas pole 1970. aastatel ei Jüri Üdi keelemängulisus, Andres Ehini sürrealismi kalduv luule ega ka mitmete nn keelenalja viljelevate autorite looming otseselt Alliksaare loomingut jälgendav, vaid on pigem leidnud mõnedest selle tahkudest suuniseid, võimalusi edasiarendusteks. Tugevam side selle luulega on ilmselt üdilikus tähenduste paljususe teadlikus tekitamises, kus keelemängulised võimalused on eeskätt tähenduste dünaamika loomise teenistuses:

*kord kasutütar hülgas omakasu
ja laialt kiitma hakkas omariiklust
siis mõtles kasupoeg, et elada ei tasu
ja jooksis tänavale keset trammiliiklust
/.../*

(Üdi 1971a: 27.)

Sellisel kujul jääb sõna- ja keelemäng luulesse nähtavalt püsima läbi mõlema kümnendi, ilmnedes enamasti sotsiaalkriitilise kallakuga luules. Enamal või vähemal määral kasutatakse sõnamängu võimalusi kõigis temaatilistes suundumustes. Nagu juba märgitud, on sõnade ja tähenduste mängu kõrval oluline ka kõlatunnetus ja onomatopoeetika. Kõlamängudel on muidugi tugev side laululise luulesuunaga. Heaks näiteks on siin Hando Runneli laulud, teistsuguse suunitlusega luules võib rõhutatud kõlamängulisuse üheks esindajaks pidada ka näiteks Betti Alverit, kelle loomingus äärmiselt oluline keele musikaalsus ja kõla ei avaldu mitte üksnes metafoori tasandil, vaid ka humoorikamas kontekstis ning näiteks onomatopoeetiliselt.

Keelekeskse luule äärmuslikumaks suunaks võib pidada sürrealistlikku laadi. Kõige selgemal kujul on selles suunas liikunud Andres Ehin, kellel looming esindab ühtlasi kodueesti kirjanduse suhestumispüüdu 20. sajandi Lääne avangardsete voolude ning samuti pagulasautorite, antud juhul Ilmar Laabani luulega. Ehini luulelaadi mõistmisel sobib taustaks André Bretoni „Sürrealismi manifestis“ toodud selgitus: „Keel on inimesele antud selleks, et ta kasutaks seda sürrealistlikult. Kuivõrd ta on sunnitud end mõistetavaks tegema, siis tuleb ta kuidagiviisi toime nii väljendumise kui tänu sellele ka mõne kõige lihtlabasema funktsiooni täitmisega. /.../ Ta ei muretse ette

ei sõnade pärast, mis keelele tulevad, ega lause pärast, mis järgneb lausele. Väga lihtsale küsimusele suudab ta jalamaid vastata. /.../ Kes on ta küll uskuma pannud, et see spontaanse väljendumise võime üksnes kahjustab teda peenemate seoste loomisel? Ei ole midagi, millest ta ei tohiks ettevalmistamatult kõnelda või kirjutada. Kui iseennast kuulama või lugema jääda, on ainsaks tulemuseks imeväärse okultse abi katkemine.” (Breton 1998: 1395) Spontaanse väljenduse katkematul voolul põhinev luule, nagu Breton seda manifesteerib, ei tähenda aga üksnes täiesti seosetute sõnajadade tekitamist ilma igasuguste sisuliste eesmärkideta. Pigem aimub Bretoni manifestist ning suuremast osast sürrealistlikuks peetavatest tekstidest soov jõuda keele enda kuulamise kaudu olemise varjatud tasanditeni ning lasta keelel ise oma seesmisi seoseid avada — luulekeele sisemine rütm on väga oluline ka sürrealistlikus luulesuunas:

Vihmavalging venib veetlevalt.

Pärast puhub päike.

Tulvab soojust tuul.

Neegrieit kuivatab pesu.

Piip hambus./.../

(Ehin 1968: 13)

Teistmoodi olemise otsingu sõnastab oma manifestis ka Breton, pidades unenägusid reaalsuse jõuliseks alternatiiviks ning väljendades järgmist lootust: „Ma usun, et tulevikus sulanduvad need kaks väliselt nii vastukäivat seisundit, unenägu ja reaalsus, teatavaks absoluutseks reaalsuseks, sürreaalsuseks, kui tohib niimoodi ütelda.“ Niisiis peaks sürrealistliku luule maailmas tekkima justkui mingisugune süntees, reaalse ja irreaalse vastandust ületav olemine. Keele kui selle looja spontaanne kulg võib laadilt varieeruda, reeglistiku eiramine võib avalduda nii fonoloogiliselt aluselt lähtuvana kui ka semantilisi seoseid lõhkuvana; ka eesti luules pakub Ehini luulele samuti sürrealistlikuks nimetatavat alternatiivi Juhan Tomingase luule, mis on senini ära trükitud vaid omakirjastuslikes väljaannetes ja perioodikas. Tomingase laad erineb Ehini sürrealismist eeskätt keele sisemise rütmi poolest ning on mõnevõrra argikeelsem:

Pärast seda, kui ma viimast korda surnud

olin, (esimene kord oli siis, kui kirju

põrsas, mille ema minu kandmise eest

saadud puhkuse rahadest ostis, virtsa-

auku kukkus,

neljas kord siis, kui esimest korda

*koolis olles seal väljakäiku üles
ei leidnud,
55. kord siis, kui ma õppisin puu-
vaasi tegema),
läksin ma taevasse.
Neli eite mängisid linnapõletamist, sõid
minu kirjut põrsast ja ütlesid, et
ma luugi kinni paneksin.*

(Tomingas 1969)

Samas pole keelemängu funktsioon luules alati ilmtingimata tähendusi loov või mõne üldise kontseptsiooni rakendusvõimalustega eksperimenteeriv, vaid ka tähendust tühistav, nõnda et luuletuse sisu viiakse sõnamänguga sageli absurdi ning esiplaanil on mäng ise, ehkki tähendusvõimalused päriselt ära ei kao. Sellist luulet on kirjutanud ka Andres Ehin, näiteks luuletus „Surmkübar ja õelapadi“:

*nutku, nutku õelakene!
nutku, õelasilmakene!*

(Ehin 1977: 37)

Ehkki keeletundlikkus ja keelemäng, nagu eespool öeldud, püsivad luules läbi mõlema vaadeldava kümnendi, on avalikus luulehoovuses 1970. aastate lõpu poole märgatud teatavat tõsinemist, nii keelelisel kui ka hoiakulisel tasandil. Argikeel kujundikasinuse mõttes jääb küll ühe suunana kestma, niisugust rämedust aga, nagu seda kümnendi alguses sisaldas Johnny B. Isotamme luulekeel, valdavalt pole ning keelenali taandub. Osalt isegi vastupidine suundumus kujuneb samal ajal aga omakirjastuslikes väljaannetes. Selles asjaolus võiks näha ka ühte selgitusvõimalust luulearutluses tekkinud vastandlikele arusaamadele seoses küsimusega, kas Jüri Üdi luule jääb edasiarendusteta või tekib, just vastupidi, suur hulk üdilikku luulet (vt lk): Üdi maneerid ja võtted on ühes osas 1970. aastate lõpu almanahhiluules selgelt märgatavad. Kümnendi alguse almanahhidega võrreldes muutub luule mängulisemaks, kohati laululisemaks, lähenedes kergetoonilisusele; luuletustesse ja laulusõnadesse tuleb ka rämedust ning lausa roppusi, need luulesuuunitlused on enamal või vähemal määral haakuvad Priidu Beieri loominguga. Samuti on selles osas luulest olulisel kohal keelenali, eriti just enam nalja kui sellise, mitte niivõrd paljutähenduslikkuse loomise eesmärgil:

röö i PIKK JA PIME SOLAARÕÕ
millal küll kerkib solaarpäike
kahvatu kõrv
silmapiiri kohale
halvituvad solaaruurijad
ängivad ajaniiteks
maksofoni

röö ii raudteerong kõhutab rööbastel
läbi paguniakende paistab kõhtuvalgus
siis katkestab kilev vedurivile vaikuse
ja rong hakkab kiikuma

röö iii marmsaimaks redelpäevaks mul rööda
röönädal lõppenud — tee mis sa teed
käin, raiskan oma röha mööda poode
uut mesmepäeval alustame rööd

(Haavand 1977: 13)

1980. aastate puhul on olnud põhjust rääkida ka luulekeeles muutumisest taas kujundlikumaks, seda eriti kümnendi teisel poolel ilmnenud suundumuses, millega on seostatud Indrek Hirve, samuti Max Harnooni loomingut. Samas pole see mitte niivõrd traditsiooniliselt kujundiküllase luule taastulek, kuivõrd teatud määral nihestatud poeetika. Ühelt poolt on näiteks Harnooni luule loetav küll ka kujundikeskse ja ekspressiivsena, kuid temaatika, allusioonirohkus ning omamoodi liialdatud poetiseeritus, teadlik ning kaine „ilutsemine“ osutavad teistsugusele suhtele kujundiga, mida tinglikult võib siduda ka estetismiga:

/.../

Armumärgid kyll tungivad läbi
rõngassärgist, raudvestist.
Kuid nad ei saa syydata sydan,
mis on asbestist.

(Harnoon 1986: 12)

Sellise suundumuse ilminguid võib märgata juba 1970. aastate lõpus — mõnedes 1978. aastal ilmunud almanahhis „Salong“ trükitud luuletustes, eriti aga samas väljaandes leiduvas Linnar Priimäe esteetilise programmi selgituses pealkirjaga „Dekadents, tunnetuslik konstant“, kus autor muu hulgas määratleb dekadentsi järgmiselt: „Dekadents on meeleolu, millest tekivad ja mida tekitavad kaunilt kiretud kunsteosed.“ (Priimägi 1978: 34) Selles mõttekäigus võib näha haakumist Linnar Priimäe ning Ants Juske samal aastal kirjutatud, oma aja kultuuripõlvkondi määratleva artikliga „Tartu sügis“, mis on seotud juba järgmise peatüki probleemiasetustega, esindades omamoodi muutust elutunnetuses.

Allusioonirohkus on aga seotud teemaga, mis paistab luulearutluses kummaliselt hääbuvat või vähemalt rõhuasetuse ja hinnangu poolest muutuvat: sünkroonsetes käsitlustes valdavalt negatiivse hinnanguna kasutatud märksõna „literatuursus“ hilisemates kirjutistes ei kohta, puhuti osutatakse küll tsitaadi- ja allusioonirohkusele, seda aga juba märksa positiivsemas tähenduses. Siin aimub niisiis üks oluline luulearutluse kahte järku eristav nihe vaatepunktis ja arusaamas, mille taustaks saab pidada üldisemaid muutusi kirjandusideoloogias. Tsitaadilisus on mitmeplaaniline nähtus ning ehkki sünkroonsest luulearutlusest jääb mulje, et eriti 1970. aastate lõpus sageli rõhutatud „literatuursus“ on tugevalt seotud luulele ette heidetava tõsidusega, on kõikvõimalikud viited ja vihjed juba vaadeldava perioodi alguseks luulekeelde tugevalt juurdunud ning ei kõnele alati sugugi tõsidusest või kuivusest.

Üks tsitaadilisuse kaudsemaid ilminguid on inspiratsiooni ammutamine kirjanduse seisukohalt sekundaarsetest, see tähendab, mitte tekstilistest allikatest. Ilmekaimad näited niisugusest suundumusest on maalikunsti ainesena kasutavad luuletused, nagu neid on kirjutanud näiteks Ain Kaalep (vt nt Kaalep 1976), samuti Nikolai Baturin (vt Baturin 1977), mille puhul suhtumises domineerib tõepoolest tõsidus. Mõnevõrra tinglikumalt võib eespool nimetatuile juurde arvata ka Jüri Üdi/Juhan Viidingu teatriteemalise luule. Suuremalt jaolt aga avaldub tsitaadilisus siiski teiste tekstide otseses tsiteerimises, parafraseerimises või neile muul moel viitamises. Üks võimalusi luuletuse suhestamiseks kultuuri- või kirjandusruumiga on ka selle pühendamine mõnele teisele kirjanikule või kunstnikule. Suhestumist nii eesti kui ka väliskirjandusega võib 1970. ja 1980. aastate luules näha õige palju. Allusioone iseloomustab tihti mingi poeetiline või hoiakuline nihe, kõige sagedamini iroonia või ka lihtsalt nali, mis aga ei välista tähenduslikkust:

Kui seda Juhan Liivi ees ei oleks!
Tõepoolest, just Juhanit.
Seda me oma Jukut.
Kuis seda Juhan Liivi ees ei oleks,
mis siis oleks?
 (Boržets-Davidson 1978: 30)

Viited kirjandustekstidele polegi ehk nii sagedased kui laulude, kõnekäändude, vanasõnade ning kõikvõimalike kinnistunud fraaside sisu:

Elu veereb ülesmäge,
Vaevab vedajate väge.
 /.../
 (Runnel 1970a: 59)

hirmul on suured silmad
ja kokkusurutud suu
 /.../
 (Üdi 1974: 36)

Tsitaadiliseks avaramas plaanis võib aga pidada igasugust niisugust väljendusviisi, mille puhul annab luuletus tervikuna ühel või teisel viisil mõista, et tekst pole päris „oma“, ei kuulu luuletusse loomulikult. Nõnda saab tsitaatidena käsitleda mitmesuguseid fraase argikeelses luules, kus sageli kasutatakse — enamasti mitte ilma iroonilise hoiakuta — ajakirjanduslikku sõnavara või kantseliitliku asjaajamiskeele väljendeid ning muid olmetekste. Haruldasem nähtus on n–ö vormitsitaat, millel on enamasti irooniline kallak. Vormiironiaks võib näiteks pidada Toomas Vindi luuletust „Talveulm — visioon“ pühendusega „Dorisele“, millest võib aimata kerget ironiseerimist Doris Kareva ebamäärase asesõnarohke luulelaadi üle:

öö (16. jaan.) oli pime ja kõik teed olid umbes
ei ühtki kuukiirt ei valgust (elektri) ei vilkund
ei mind seal (Tartus) ei olnud ja naljakal kombel
mu hääl selles tühjuses (Riia mnt.) vastu ei kaikund
 /.../
 (Vint 1978: 18)

Tsitaadilise loomuga ilmingute kõige äärmuslikumaks näiteks võib pidada lehekülge omakirjastuslikust kogumikust „Avangardi lõpp“, mille keskel asetseb tekst „Reserveeritud. M. Milius“ ning allääres leidub koopia gruusia tee pakendist ning tekst: „Juues Gruusia teed, toetad vennasrahva majandust! (Mitmetes arenenud riikides (incl. CCCP) kohv ei kasva)“ (Milius 1977: 22). Niisugune tsitaadilisuse vorm on aga juba iseloomustatav grotesksena.

Groteski, aga ka absurdi on korduvalt kasutatud märksõnadena, iseloomustamaks ühte osa vaadeldava perioodi luulest, üsna sageli neid ilminguid aga täpsustavalt selgitamata ning näiteid toomata. Mõlemad nähtused ilmutavad end paiguti nii laululises luules, keelemängudes kui ka tsitaadilisuses, võttes kasutab groteski sageli Jüri Üdi, kohati näiteks ka Hando Runnel ning Paul-Eerik Rummo, absurdina iseloomustatavat kujutusviisi võib näha Andres Ehini sürrealistlikus luules. Enamasti on need märksõnad aga lisaks seotud irooniaga, selle perioodi luule keskse karakteristikuga. Iroonia pole kahtlemata ühetasandiline nähtus, seepärast tasub selle mõningatele määratlusvõimalustele siinkohal tähelepanu pöörata. Iroonia (kr. *eirōneia* ‘teesklus, silmakirjatsemine, riugas, pilge, irvitus’) selle sõna üldkasutatavas ja kõige kitsapiirilises mõistes tähendab millegi ütlemist, mida tegelikult ei peeta tõseks või mille all mõeldakse otse vastupidist. Iroonial on aga võrdlemisi palju erinevaid avaldumisviise, mille ühistunnuseks võib pidada teatud nihestatust, sõnade ja nende tähenduse või ka tegude ning nende tagajärgede või näilisuse ja tegelikkuse nihke tajumist, mis ühtlasi sisaldab ühe elemendina absurdi või paradoksi. (Cuddon 1999: 430 s.v. irony). Kitsamas mõttes irooniat, poeetilist võtet, mis seisneb selles, et öeldakse mõeldule vastupidist, võib vaadeldava perioodi luulest muidugi samuti leida. Ent nagu järeldub märksõna korduvast esilekerkimisest mitmesuguste juba eespool kirjeldatud nähtuste puhul, tuleb tõdeda, et valdaval kujul viitab iroonia pigem vaatlusaluse luule mitmetasandilisele nihestussuhte. Enamasti avaldub see suhte eituse väljendamisest jaatuse kaudu, haruldasem on nähtus, millele Ain Kaalep (vt Kaalep 1968) on ühe Peeter Ilusa luuletuse põhjal andnud nimeks *negatio ironica*:

*Murede mustade tallata,
hädade hallide halada,*

kurjade karjade kiskuda,

tõbraste tühjade tallata

pole pisike

KODUMAA

(Ilus 1968: 24.)

Üldisemas plaanis võib iroonilise hoiaku väljendumist negatsiooni kaudu näha Jüri Üdi luule eitustes ning eneseeitustes, eitusliku iseloomuga on igasugune eneseironiline väljendus. Niisugused nähtused, ja tegelikult suurem osa vaadeldava perioodi irooniliseks, ka absurdi- või groteskimaiguliseks peetavast luulest üldse, on aga olulisel määral seotud ka hoiaku ning maailmapildiga, seega tulevad iroonia avaldumisviisid põhjalikumalt vaatluse alla järgmises peatükis.

3.2. Maailmapilt

Eelmise alapeatüki põhjal võib vaadeldava perioodi luulet pidada poetikatasandil üsna mitmekülgseks ning otsinguliseks. Tuleb küll tähelepanu pöörata sellelegi, et üks osa toodud näidetest on pärit nn mitteavalikust kirjandusest, ning kahtlemata ei saa vormisuundumuste mitmekesisustumise puhul rääkida piirangute täielikust puudumisest. Ent üsna selgelt on näha, et erinevate võimaluste katsetamiseks kujunes piisavalt avar ruum. Temaatika puhul on aga võimalused märksa rohkem piiratud. Siiski, nagu nähtub luulearutlusest, on temaatilisi suundumusi õige palju ning varieeruvad ka neid saatvad hoiakud ja maailmatunnetus. Luuleteemadest, nii palju kui luulearutluses neile tähelepanu pööratakse, ei kujune käsitleste koondpildis eriti vastuolulist märksõnavõrgustikku. Käsitlestes rõhutatul puhul on oluline seegi, milline osa luulest võetakse dominandiks, milliste autorite loomingle keskendutakse. Romantilise, lüürilise ja ekspressiivse luule esiletõstmise taustana tuleb arvestada, et niisugune luule moodustab ühe osa peaaegu iga perioodi luulepildist, see on tinglikult esmajooneliseks nimetatav lüürika, millega omakorda on tugevalt seotud mitmesugused teemad, nagu saatus, armastus, kodu, isiklikud suhted, loodus, laiemas plaanis kõik ümbritsev. Vaadeldava perioodi luules mingisuguseid just sellele ajalõigule omaseid jooni otsides tuleks niisiis keskenduda pigem maailmapildile, mis on taustaks mitmesugustele teemadele, ning hoiakutele ja väärtushinnangutele, mida luule väljendab. Järgnevalt vaadeldakse neid elutunnetusest ja maailmapildist aimu andvaid nähtusi, mida saab siduda eeskätt kõnealuse perioodiga või milles on selle ajalõigu raames märgatavad olulised teisenemised.

Luulearutluses, nagu eespool selgus, on 1960. ja 1970. aastate vahetuse puhul olnud korduvalt põhjust kõnelda autorihoiaku muutumisest, sellest, et varasem tõsine ja aupaklik suhtumine luulesse sai kümnendivahetusel alternatiivi hoiaku näol, mida esmajärjekorras väljendab Johnny B. Isotamme luule. Viimase, üldisemalt aga ka omakirjastusliku tegevuse puhul, millega Isotamm tugevalt seotud oli, seisneb see muutunud suhtumine peamiselt distantseerumises kirjandusest kui institutsioonist, sellest üleolekus ning isegi põlguses:

minu laulud pole

trykkimiseks

kassettide kirevaselgses hermefrodiitsuses

ega kirjandusajakirjade
vanaksläinud kahjutus impotentsuses
minu laulud on
värske seeme
otsene vahetu kopulatsioon
mind ihkavasse indlevasse rüppe
 /.../
 (Isotamm 1968 32)

Arusaamale, mille kohaselt luule pole ilmtingimata midagi püha ja tõsist, vaid pigem hulgaliselt mänguruumi pakkuv ja ka naljategemist võimaldav kirjutamisviis, osutab nii Isotamme 1970. aastate alguse luule kui ka Jüri Üdi looming, samuti üks osa Hando Runneli lauludest, Andres Ehini keelemängud ning peaaegu kogu 1970. aastate teise poole almanahhiluule. Selle tunnetuse kõrval jääb püsima tõsisemgi suhtumine, mida aga ei saa siiski nimetada hardaks, vaid pigem sotsiaalseks: luuletaja tunnetab oma eeldatavat sotsiaalset rolli või ka selle täitmise võimatust tõsidusega, mille taustaks on eksistentsiaalne ängistustunne. Luuletaja sotsiaalse ja eksistentsiaalse asendi ühte tajumisviisi esindab Paul-Eerik Rummo kõneka pealkirjaga „Saatja aadress“:

öobides jaamades
olen näinud palju teadvusetuid reisijaid
olles nende hulgas üks nende hulgast
tahestatmata olles nendeks niikaua kui nemadki
 (Rummo 1989: 13)

1970. aastate lõpus, eriti aga 1980. aastate alguses võib märgata luuletajahoiaku tõsinemist, naljatlevat või üleolevat suhtumist väljendav luule jääb suurelt jaolt allhoovustesse ning kuni 1980. aastate teise pooleni, mil varasema hoiaku mõneti teisenenud väljendus leiab tee näiteks avalikkuse ette näiteks Priidu Beieri loomingus või ka Aleksander Suumani luules, esindab luuletajahoiakut ja sotsiaalset rolli näiteks Viivi Luige järgmine luulekatke:

/.../
Majade rägastikus
üks suu
surmahirmuga karjub

*Kui raskelt
magavad praegu
maailm, su luuletajad?*

*Kas nemad on
hädapäevil
rahva südamas varjul?*
(Luik 1982: 26)

Luuletamise või sõnaga seotud muud teemasuunad luules on kas seotud kirjutamise ja sõna jõuga üldisemalt, ka läbi teataval määral filosoofilise mõõtmega või suhestuvad eesti kultuuriruumiga kas olevikulisel või ajaloolisel plaanil. Niisuguse suhte iseloom on autoritel küllaltki erinev, varieerudes vaimutsemisest teiste luuletajate või kultuuritegelaste aadressil luulelooliste tajumusteni üldisemas plaanis. Seda temaatikat võib aga siduda juba suunaga, mida on nimetatud ka lähiluuleks (vt Kross 1976: 852) ning mis peegeldab konkreetsemat, oludega kitsamas plaanis ning seeläbi ka valutumalt suhestuvat maailmapilti. See on niisugune luule, milles luuleilma koordinaatideks on eeskätt luuletajat ümbritsevad asjad, suhted, inimesed, probleemid; selle luule tunnuseks on kitsam sotsiaalne ruum (vt ka lk 30), pilgu pööramine selle poole, mis toimub ümberringi.

. Kuigi 1970. ja 1980. aastate luules ei puudu küll ka võõrast paigast või keskkonnast lähtuv temaatika — seda leidub näiteks Ly Seppeli kogus „Varjuring ümber tule“ (Seppel 1974) ja 1980. aastatel kaudsemal, ennekõike nn literatuursemal kujul näiteks Jüri Talveti või ka Toomas Liivi jt loomingus — jääb valdavaks just lähiruum — asjad selles, inimesed, isiklikud suhted, perekond. Nagu luulearutluses korduvalt osutatud, pole selline luule alati üheplaaneline, lihtsad asjad võivad osutada millelegi abstraktsemale, mingisugusele teisele mõõtmele. Kõige selgemalt väljendub see ambivalentne osutussuhe Mari Vallisoo luules, kus esemed, elutute asjade maailm on sageli personifitseeritud, asjad elavad oma elu mingisuguses reaalsuseüleses sfääris. Vallisoo luuleilma võiks tinglikult nimetada isegi animistlikuks:

/.../

*Jäägu kurtma kapp
ja rumal riiul*

*pangu pihud risti
ja nutku taga raamatuid
mis kisti
ta soojast sülest. Kes
meist oli tapja?
/.../
(Vallisoo 1979: 42)*

Vallisoo suhe asjadega on enamasti leebe, sõbralik, loomulikkus ja oma suhteid ka niisugustest juhtudest nagu seda on siin toodud luulenäide, ehkki selles luuletuses liigutakse justkui mingisuguse vabanemise, asjade hülgamise suunas. Otsesemas mõttes argisuse võib näha pigem ühes osas „sotsiaalseks“ nimetatavas luules, milles väljenduv elutunnetus on tugevalt mõjutatud igapäevasest olvest mitte niivõrd eraelu, kuivõrd ühiskondliku elu tasandil. Niisugust laadi esindab näiteks Jaak Jõerüüdi luule:

*Sinu aastakäik, ta etteaste. Napp aplaus.
Investeering. Kuupäev. Pitsat. Klauslid.
Mitte niipea? Endapiitsad. Väike paus.
Elus etteotsa? Ei? Võiks olla auski!
(Jõerüüt 1977: 10)*

Rohkem üheplaanilist argisust leidub ka selles osas luulest, kus aineks on perekond, isiklikud suhted; kõige rohkem on niisugune luule seotud eetilise tasandiga, mõnel puhul on tuntav ka moraliseeriv kallak. Perekond ja inimesed on leidnud tee luulesse ka minevikust, lugusid kunagi elanud inimestest, vanematest ja vanavanematest saadab kas eleegiline või pisut harvemini, vastupidi, naljatlev toon. Minevikuainelisust on luulearutluses üsna palju rõhutatud, seda on seotud ka eleegilisuse ja mõtlikkusega ning lisaks luulepildi üksluisuse ja igavusega. Suhe minevikuga on aga terve vaadeldava perioodi lõikes võrdlemisi mitmetahuline.

Juba 1960. ja 1970. aastate vahetusel kujuneb luules väljenduva maailmapildi oluliseks määrajaks aeg, seda nii igavikulises kui ka rohkem olustikulises tähenduses. Ehkki sünkroonses luulearutluses, nagu ilmnes eespool, on kümnendivahetuse luulet iseloomustatud muu hulgas kiretu, kaine ja objektiivsena, on suurem osa nn ajaluulest kainusest üsna kaugel. Võrdluses 1960. aastate esimese poolega saab täheldada pigem

entusiasmi kadumist, selle asemel muutub luules oluliseks eksistentsiaalse kallakuga koha- ja suunaotsing, pidetuse tajumine ja sellest tulenev ängistus. Alternatiivse suunana toimub luules ka oma aegruumist distantseerumine, keskendumine kas igavikule avaras mõttes või lahutumine ümbritsevatest oludest, leides luuleainest minevikust.

Kainusele või kiretusele kõige lähemal on see osa ajalulest, mida iseloomustab sügav filosoofilisus, ehkki eksistentsiaalne mõõde sellest luulest ei puudu. Nii mõningi kord on kogu vaadeldava perioodi luulet kirjeldatud märksõna „filosoofiline“ abil, kuid siin tuleks selgelt eristada filosoofilisust kui mõtlikkust või mõtisklemist — mida on 1970. ja 1980. aastate luules samuti palju ning mis on andnud ka alust vastandada kõnealust luuleperioodi deklaratiivsema kallakuga 1960. aastate luulele — ning filosoofilisust süvatasandil mõistetuna. Luulet, mida saab nimetada pigem filosoofiliseks kui lihtsalt mõtlikuks, leidub vaadeldava perioodi luulepildis vaid paari autori loomingus. Kõige selgemalt eristub sellises luules kaks suunda: ühte esindab Jaan Kaplinski tugeva ida-orientatsiooniga ning Uku Masingu mittedogmaatiliselt religioosest luulest märgatavalt mõjutatud laad ning teist Ene Mihkelsoni metafüüsilise suunitlusega keerukas ja dünaamiline luule.

Luulelaadi poolest vaadeldava perioodi vältel märgatavalt muutunud Kaplinski hilisema luule üks olulisemaid temaatilisi tahke on pidevus, aja kulg, voolamine — see on ida religiooni, budismi, eriti zen-budismi maailmatunnetusest kantud luule:

/.../

Kõik on lahti kõik on üheskoos

Peegeldumas merre jõudvas voos

/.../

(Kaplinski 1984: 32)

Ene Mihkelsoni luules on aeg tugevalt põimunud ruumi ning subjektiga ning tunnetusviisi võiks nimetada isegi fenomenoloogiliseks. Oluline on aegruum, hetk, kese ning nende suhe subjektiga, selle kõrval ka subjekt ise, tema suhe „teise“ teadvusega. Mihkelsoni luule filosoofiat, samuti aegruumi ja subjekti suhte ühte tajumisvõimalust võiks iseloomustada näiteks järgmine pealkirjata luuletus:

Sattusin suure palli keskmesse

Niisama pääsmatult tungis kese minusse

nagu nõel liblikasse

*Kõik oli nagu enne tuul puutus
mu külgi ja vihm nõrgus jahedana
aga haarduvat kida
tundsin vaid mina enese sees
teravik vastu südant*
(Mihkelson 1982: 28)

Ajale, ehkki nii Mihkelsoni kui ka Kaplinski filosoofilisest luulest erinevalt, enam tunnetuslikul tasandil, keskendub ka üks osa Viivi Luige luulest. Ühelt poolt läheneb see teisele, konkreetsemale ja minevikulisele suunale ajaainelises luules, kuid samas on Luige luule ajakäsituses puhuti olemas filosoofiline mõõde ning ruum, minevik, igavik ja hetk on tihedalt põimunud. See on osa Luige luulest, milles kajastuv tunnetus saadab osaliselt ka tema proosateoseid „Seitsmes rahukevad“ ning „Ajao ilu“:

*/.../
Laiali pillutud aastad
on võõrastes tubades reas,
kauguses hõõguvad metsad,
ja vaaned ning puhtad on ilmad
/.../
(Luik 1971: 41)*

Suuremalt jaolt ilmutab aeg end luules aja- ja eluloo kaudu, kas siis lüüriliste mõtisklustena saatusest ja minevikust, nagu näiteks Kersti Merilaasi nukralt lüürilises luules ning Betti Alveri kaalutlevamas ja eetikakeskses loomingus, või ka mälestustena olnust, meenutustena, vanade lugudena

Minevikuainelises luules on samuti olemas filosoofiline tahk, kõige keerukamal kujul Ene Mihkelsoni loomingus avalduvana, samas leidub hulgaliselt niisugust luulet, mille aineks on lihtsalt noorus või lapsepõlvemälestused ning milles tuleb sageli esile kas linna kui oleviku ning maa kui lapsepõlvekeskkonna vastandus või siis maaelu idealiseerimine ilma vastandust fooniks toomata. Linna ja maa või looduse vastandust võib pidada mõtteliseks taustaks sellele osale luulest, mille ühisnimetaja võiks olla „lood kodukandist“ või „vana aja lood“. Sellise suundumuse kõige selgemaks näiteks on muidugi Mats Traadi „Harala elulood“ (Traat 1976), rohkelt on lugusid külast ja minevikust kirjutanud ka näiteks Aleksander Suuman, kelle lood on sageli vormiliselt

lihtsakoelised, riimilised ja rütmilised, samal ajal aga pikad, eepilised ning mõttetasandil dünaamilised (nt luuletus „Põrgukütt“ kogust „Maa paistel“ — Suuman 1975: 36—49). Teistsuguse tundetooniga on minevikuaineline luule näiteks Viivi Luigel ning Ene Mihkelsonil, kelle loomingus kõnelevad möödunud ajast inimeste asemel pigem tühjaks jäänud külad ja majad ning valitseb kaduvuse-tunne.

Eespool kirjeldatuist hoopis erinevat maailmapilti esindab luule, milles on oluline ärkamisaja-eelne maailm — see ei peegeldu luules mitte niivõrd vahetu ainesena, kuivõrd pigem maailmatunnetusliku, soomeugrilist päritolu rõhutava taustana, mida kajastab ka luulekeel: suurelt jaolt esindab see ühtlasi laululise luule rahvalaululähedasemat suunda. Valdavalt iseloomustab seda luulet ka tugev side loodusega, osalt maa- ja linnaelu vastandamine, eriti aga sügavalt ökoloogiline tunnetus:

*Vara haljas nooruses
ning juba tunned surmahõngu
valge vesiroos lannu käärus
ta närtsib ruttu aeg on tasa
on tõde vesihäies
on tõde vesihäies
/.../
(Eller 1972)*

Selline maailmapilt tuleb kõige tugevamalt esile 1970. aastate alguse omakirjastuslikes väljaannetes trükitud luules, eeskätt Kalle I. Elleri ja Peep Ilmeti loomingus, viimase puhul küll ka hiljem, tema esimeste luulekogude ilmudes 1980. aastate alguses.

Teatud määral võib sama luulesuuna esindajaks pidada ka Mari Vallisood, kelle luules on olulisel kohal n-ö maarahvalik maailmapilt ning rahvapärимuse motiivid. Vallisoo luules aga vaheldub maaeluline ja folkloorse motiivistikuga luule linnakogemusega, ilma et tekiks märgatavaid vastuolusid: linn ja loodus saavad selles luuleilmas kokku haruldases loomulikkuses. Juba nimetatuile tuleks lisada veel üks selle suunaga osaliselt haakuv luulekogu, mida laadi poolest võib pidada oma ilmutiskontekstis isegi ainulaadseks — Aino Perviku „Umimetsades“. Selles kogus visandub luuletaja eetiline-ökoloogiline maailmapilt rohkete rahvapärимuslike motiivide ning lopsaka luulekeelega. Side loodusega on niivõrd loomulik, et lüüriline mina

võtab puhuti koguni puu, lille või looma kuju, nagu näiteks kolmest luuletusest koosnevas tsüklis „Koerakoonlane“:

*Oma kutsikatega ma jooksin ringi
õpetasin neid ma ära tundma hingi*

*käies mööda rabaservarohtu
haistsin äkki läheduses võõrast ohtu*

*rabas nägimegi inetut ja hoonu
ahnes ihas lõõtsutavat koerakoonu*
(Pervik 1977: 39)

Viimati kirjeldatud maailmapilt on ümbritsevast kõige enam distantseerunud, ehkki ökoloogilises ja pärimuseainelises luules võib näha ka mõningast teadlikku vastandumist linnastumisele ja teaduslik-tehnilise revolutsiooni idealiseerimisele. Veel sagedamini on aga luules väljenduv ajatunnetus tihedalt seotud oleviku ja ümbritsevaga, oluline on saatus ja paratamatus, oma aja või põlvkonna kogemus üldisemas plaanis, tihti kordub ka sõna „aeg“ ise või mõni muu ajamääratlus, nagu näiteks „sajand“, eriti sageli näiteks Viivi Luige loomingus:

*Uskumata halba, uskumata head
ennast
müürida
lasin
selle
aastasaja
sisse*
(Luik 1968: 45)

Suurem osa niisugust ajaluulet on niivõrd tihedalt põimunud selle luuletasandiga, mida on kirjeldatud märksõnade „vaimne vastupanu“ või „vastupanuluule“ abil, et selgem pilt kujuneb siis, kui vaadelda selle tasandi teemavariatsioone koos. Ühtlasi tekib siin senisest enam tarvidus eristada selgemalt piiritletud ajalõike. 1960. aastate lõpp ja 1970. aastate algus on eriti vastuoluline periood, mida sünkroonses luulearutluses on nähtud kainema ja mõtlikumana ning ühes

osas hilisemast luulearutlusest seevastu radikaalse ning mässumeelsena. Nägemuste erinevus sõltub ühtaegu nii poliitilisest taustast kui ka sellest, millised teosed ja autorid orientiiriks võetakse. Kui arvestada ka omakirjastuslikes väljaannetes trükitud luulet, on nn mässulise luule osakaal aga selgelt suurem. Üheks märgiliseks luulekoguks, mis esindab nn masenduse mässu (vt lk 48) luulet, on kõige sagedamini peetud 1971. aastal ilmunud nelja autori luulekogu „Närvitrükk“, mille pealkiri on juba iseenesest kõnekas. Luulekogu tasakaalukamat poolust võib näha Toomas Liivi ning Joel Sanga luuletustes, kus aga ei puudu intensiivsus, teatud pinev olek, mille üheks märgiks võiks näiteks Toomas Liivi luule puhul pidada ka tule või põlemise motiivi sagedust (vt nt Liiv 1971: 50). Kogumiku selgemalt mässulisuse luule sõlmpunkt moodustub Jüri Üdi iroonilis-mängulisest, kohati lorilaululikust luulest ning Johnny B. Isotamme tigatedest deklaratsioonidest, mille laadi kandvaid autorihoiakuid või pigem eneseironilisi poose võiksid iseloomustada vastavalt järgmised üsna hästi tuntud luulenäited:

ma ei kirjuta vastikuid ridu

ma ei kirjuta nastikuid ridu

ma kirjutan rästikuid ridu

suuri rästikuid ridu

(Üdi 1971: 25)

mina johnny b

minevikus myyriga poksija

ja kulmukoksija vastu myyri

nyyd sellesama myyri varjus istuja

ja selja sygaja vastu myyri

tulevikus myyri harjal troonija

tähtis vastik ja paks

(Isotamm 1971: 81)

Mässulisest või eksistentsiaalsest ängistustundest kantud luules võib meeoleolud kaardistada nõnda, et eristuvad kaks selgemat avaldumisvormi, millest üks hõlmab pidetuse- ja ohutunnet, meelegeidte ning resignatsiooni:

TULEME läheme miskit ei taipa

kes liigub ja kes jääb paika

/.../

(Tomingas 1968: 9)

/.../

Keda ootan ma, ei teagi enam.

Keskööni hõõgvel hoian süsi.

Ei ilmu kedagi, kes soojust küsiks.

Kartuste aeg jõuab kätte.

Võpatan, kui koitu kireb kukk.

(Runnel 1970a: 11.)

Teist avaldumisviisi esindab radikaalsem osa vaimset vastupanu väljendavast luulest: selle hulka kuuluvad mõned Johnny B. Isotamme luuletused, Paul-Eerik Rummo „Saatja aadressi“ paratamatusetunnetus, mis leppimisest kaugel olles avaldub paiguti valuliku jõhkruise, ning eriti 1970. aastate alguses kokku pandud kolmes omakirjastuslikus kogumikus koondpealkirjaga „Kamikadze“, mille põhisisu moodustavad Kalle I. Elleri ja Peep Ilmeti selgelt vastalised, tegutsemist passiivsusele eelistavad, ning osalt aimub neist ka mõte relvastatud vastupanu võimalikkusest:

/.../

Kui pole Sul yhtegi punkti

kust kinni krahmata saaks

ja viimne valendav valu

sind meelitab tagasi maaks

Siis võta too koitanud vibu

ja võta too roostene kalb

ja mine ja võitle ja kärva

ja lahendus polegi halb

(Ilmet 1972)

Nende elutunnetuslike hoiakute jääb üsna suur osa 1970. aastate jooksul avaldatud luulest, milles ühel või teisel viisil väljendub kohanematus, leppimatus või ka distantseerumine ajast ja oludest. Ühiskonnakriitilises plaanis on selle suuna esindajaiks peamiselt Hando Runnel ja Jüri Üdi, sellise kriitika objektiks eeskätt väikekodanlik

rahulolu ja mandumine, toimuva mittetunnetamine, konformism. Tinglikult võib nn leppimatuse-luulega siduda ka keelekeskseid suundi, näiteks tuleb see kõne alla sürrealistliku laadi puhul, kui võtta taustaks André Bretoni manifestis sõnastatu: “Sürrealism niisugusena, nagu mina seda ette kujutan, deklareerib meie absoluutset *nonkonformismi* piisavalt selgesti, et välistada ta kutsumine kaitse tunnistajaks reaalse maailma üle peetaval kohtuprotsessil.” (Breton 1998: 1409) Keelekeskne luule tähendab niisiis teatud mõttes distantseerumist, alternatiivse tee otsimist, mis aga teatud määral juba oma alternatiivsuse radikaalsuse kaudu on ühtlasi seisukoha väljendus.

Kogu ühiskonnakriitilise või ka vastupanu kandva luule temaatika kaardistamine on komplitseeritud eeskätt öeldu ja ütlemata jäetu suhete keerukuse tõttu, mille on tinginud — kui vaadelda seda luulet rahvusliku vastupanu kontekstis — vajadus luuletada sellest, mis on oluline, kuid samas seda olulist pidevalt varjata, varjundada, hajutada. 1970. ja 1980. aastate luulele niisuguse vaatenurga alt lähenedes tuleb tähelepanu pöörata sellele, et olude muutudes on tõlgendusmehhanismis toimunud omamoodi kannapööre. Kui selle luule ilmumisajal oli lugeja ülesandeks esmalt varjatud tähenduse leidmine, siis hilisem luulearutlus kõneleb pigem sellest, et rõhuasetus on millelgi muul: rahvuslikus kontekstis lugedes on varjatu ise niikuinii teada, nüüd on hakatud otsima varjamist ehk varjamismehhanisme. Kõige enam mõistetakse varjamisvõtetena kõikvõimalikke metafoore, ka arvatavaid allegooriaid. Nagu luulearutlust käsitlevas peatükis juba osutatud, kujutab niisugune tõlgendusalus endast üsna keerukat probleemi, milles põimuvad erinevad ideoloogiad, autori kavatsuse ja retseptsiooni suhe, kirjanduslike müütide loomise ja dekonstrueerimise võimalused, ning võib-olla kõige kaalukamana luules peegelduva maailmapildi või elutunnetuse mõistmine ühes või teises kontekstis, nagu on kujukalt näidanud katsed käsitleda kõnealuse perioodi kirjandust, orienteerudes selles postmodernismi mõiste abil. Tõlgendusprobleeme illustreerib näiteks vastuolu, mis on tekkinud Jaan Kaplinski luule tähenduste mõistmises: traditsiooniliselt rahvusliku vastupanu kontekstis loetava luuletuse „Vercingetorix ütles“ (Kaplinski 1967: 10) puhul on autor ise on selle poliitilisust Nõukogude okupatsioonile vihamise mõttes hiljem eitanud (vt. Kaplinski 2004: 14). Retseptsiooni esteetilist lähenemist aluseks võttes, mida viimase aja kirjandusteaduses sageli eelistatakse autori kavatsuse analüüsimisele, pole see vastuolu küll tegelikult midagi määrav ega kummutav, kuid pakub siiski ilmekat näidet arutlusviisi dünaamikast, mida tuleb arvestada varjamisviiside käsitluste taustana.

Sageli keskendutakse varjamisvõimalusi analüüsides luule poetikale. Üheks varjamismehhanismiks on peetud pausirohkust, rõhutatud ütlematajätmist. Oluline mitmetähenduslikkuse loomise võimalus peitub sõnamänguski, nagu seda võib näha Hando Runneli luuletuses tsüklist „Ilus maa“:

Tule mine mine mine

Ela mine ole mine

Mine mine tule mine

Iga vene ole mine

(Runnel 1982: 94)

Eriti mitmeplaaniliseks, vaadeldava luuleperioodi keskseks varjamisvõtteks on aga peetud irooniat. Eelmises alapeatükis visandus põgus ülevaade iroonia kui poeetilise võtte alustest ning võimalustest. Kui käsitleda irooniat niisuguse nähtusena, mis ei pruugi ilmingimata tähendada ainult öeldu ja mõeldu vastandvahekorda, vaid näha iroonia olemust küllaltki subtiilsena, nii et see oma suures hulgas avaldumisviisides tähistab kõige üldisemalt igasugust nihet nende öeldu ja mõeldu suhtes, saab irooniliseks pidada suuremat osa 1970. ja 1980. aastate luulest. Iroonilise nihestatuse üks olulisemaid ilminguid on sellel perioodil, eriti aga 1970. aastatel, vormi ja sisu vahekord: tõsistest asjadest räägitakse vemmälväsilikus või lorilaululises vormis. Eriti sage on see nihe Jüri Üdi ning Hando Runneli luules:

Kolm kolpa kolmes leeris

ja nelja tuule peal,

neil sõda aina veeres,

ei tulnud rahu eal.

Need olid eesti kolud.

Need olid eesti olud.

(Runnel 1972: 16)

Veelgi avaramas plaanis võiks irooniat pidada ka üht teatud laadi hoiakut või elutunnetust tähistavaks märksõnaks (vt ka Unt 2004). Sellel tasandil osutub vaatlusaluse perioodi puhul üsna sobivaks taustaks postromantilise iroonia määratlus: “Postromantilist irooniat võib kontrastina traditsioonilisele või romantilisele irooniale

kirjeldada kui hoiakut, mis ei pea vastuvõetavaks kumbagi ega ühtki võimalikest pakutavatest alternatiividest, tulemuseks on omamoodi eksistentsiaalne meeleheide, ontoloogiline frustratsioon, mis tuleneb võitjateta ja väljapääsuta näivast olukorrast. Nii autor kui lugeja avastavad end triivimas avamerel tüürita laevas, või kui ehk täpsemini öelda, siis hõljumas lõputute võimaluste avaruses.” (Fetzer 1990: 22.) Niisugune hoiakukirjeldus ühitub ilmsesti vähemalt 1970. aastate eksistentsiaalset ängi väljentavat luulet saatva elutunnetusega. Täiendavalt võiks selle luule elutunnetusliku tasandi kirjeldamisel laenata Ain Kaalepilt (vt lk 71) mõiste *negatio ironica*, mis on samuti ühildatav ühe osaga 1970. aastate luulest. Näiteks Üdi loomingut läbivaid eitusi ning eneseeitusi, samuti Isotamme poose ning üsna mitme autori väärtuste- ja ühiskonnaeitamisi saab iseloomustada iroonilisena, kuna pooside ja maskide kaudu väljendatud eitused kõnelevad alati ühtlasi kõige reaalse eitamise paratamatust võimatusest. Eituse väljendatuse ning eitatava suhe pole seega üksüheselt mõistetav, enamasti on eituste poetikas olemas nihe: see, mida väljenduslikult eitatakse, ei vasta enamasti eituse tegelikule objektile. Kui pidada silmas eespool toodud postromantilise iroonia määratlust, saabki eitus olukorras, kus alternatiive pole, olla üksnes irooniline.

Suuremat osa 1970. aastate luulest saadab lisaks irooniale aga tugevalt eetiline hoiak. Ka eituste ja tähenduste lõputust mängust ei jää ideaalid täielikult välja, autori eetika väljendub kas öeldus või ütlemata jäetus, sõltuvalt sellest, mida jaatatakse või eitatakse. Kümneni lõpul võib aga märgata eluhoiaku tasandil teatavat lahknemist. Eetilise ja iroonilis-mängulise hoiaku varasema sünteesi asemel kumbki hoiak võimendub ning võtab teisest lahkneva suuna. Tekib kaks teineteisest järjest enam kaugenevat maailmapilti. Kui püüda seda teisenemist kaardistada märgiliste nähtuste abil, võib lahknemise ajaks pidada aastaid 1977 ja 1978, mil ilmub korraga üsna mitu muutustest aimu andvat teksti. Luules on üks olulisi muutuse tähistajaid kindlasti Juhan Viidingu kogu „Ma olin Jüri Üdi“, mis märgib loobumist varasemast mängulisusest, luule muutumist tõsisemaks ning eetilist tasandit rohkem rõhutavaks. Eetilist hoiakut on üldjoontes seotudki rohkem 1980. aastate luulega, seda esindab nii pere-, kodu ja loodusekeskne kui ka ühiskondliku ja isamaalise suunitlusega luule, mida otsesemal, kuid tasakaalukamal kujul tuleb selle kümneni jooksul juurde. Nimetatud aastad on aga ühtlasi omakirjastusliku tegevuse nn teise laine tekkimise aeg: ilmub kaks kogumikku, mis kannavad vastavalt pealkirju „Avangardi lõpp“ ning „Konformismi sünd“. Nende näol on esindatud teise, iroonilise suuna võimendumine. Iroonilised on pealkirjad ise — juba konformismi nimetamine välistab tahes-tahtmata tema tekke. Kogumike sisu

plaanis tuleb aga oluliseks pidada mõningast eemaldumist varasema luule subtiilsest irooniast ning liikumist rohkem pila, absurdi ja groteski poole, mis peadib Priidu Beieri luule ilmumise 1980. aastate teisel poolel:

*Kustutada ei saand viinas
shimmyt mis mu hinge piinas
tuletõrje tuluta
sinna vett vaid kulutas*

*shimmy shimmy on nüüd moodis
tantsusaalis kui ka voodis
kloostriisegi tuulehood
nunnakongi on ta toond*
(Beier 1986: 50)

Nende muutuste kõrval võib aga umbes samal ajal märgata veel ühe maailmapildi kujunemise algust, mis selgemini nähtaval kujul hakkab mõjutama 1980. aastate teise poole luulemaastikku. See elutunnetus või hoiak leiab osalise väljenduse näiteks Indrek Hirve, samuti Max Harnooni luules, mida saab kirjeldada ka estetismi ja dekadentsi määratluste abil. Jahedalt kujundikeskne luule ning seda saatev elutunnetus osutavad suunamuutusele, mis tähistab avangardi lõppu märksa selgemini kui vastavanimeline käsikirjaline kogumik. Avangardliku kunsti olemust selgitades on saksa kirjandusteadlane Peter Bürger väitnud, et kui avangardistid nõuavad, et kunst muutuks praktiliseks, ei pea nad sellega silmas kunstiteoste sisulist sotsiaalsust. Bürger mõistab avangardistliku kunsti sotsiaalsust märksa üldisemal tasandil: „Seda nõudmist ei esitata kunstiteoste sisu tasandil. Pigem on see seotud kunsti funktsiooniga ühiskonnas, protsessiga, mis kujundab kunstiteoste vastuvõttu niisama palju kui nende sisu.“* (Bürger 2007: 133)

Nimetatud muutuse tausta ning nende mõistetavust avangardi lõpuna just kunsti funktsiooni muutumise mõttes selgitab veel üks 1978. aastal valminud kirjutis, Linnar Priimäe ja Ants Juske „Tartu sügis“, kus autorid kuulutavad oma põlvkonna elutunnetust indolentsi mõiste kaudu, mida määratlevad nõnda: „Indolents võib näida kõigena, passiivsusena, internatsionalismina, ususallivusena, allutatusena, tegelikult on

* Tlk. M. Unt

see vaid ükskõiksus.” (Juske, Priimägi 1982: 70.) Üleminek eetiliselt, kuid samas tugevalt irooniliselt hoiakult indolentsile pole aga uljalt deklareeritud sõjakuulutus kõigele olnule, pigem aimub sellest ka kerge kahetsusenoot, mis hiljem on hakanud saatma nii mõndagi retrospektiivset luulekäsitlust: “Meie kirjutise on algatanud lõpu eelaimus. Miski näib meile otsa saavat. /.../ Tartu sügis on meie jaoks ühe-põlvkonna sügis. See sügis on meie põlvkond. Tunneme, et meie ajal on otsa saamas ärkamisaegade ring, on jõudnud aeg kus sajandi püüdlused on koltunud sügisesse. Ning, et viimatiste ärkamiste algus on olnud ikka Tartus, söandame seda sügist nimetada Tartu sügiseks. Tartu uinub. “The rest is silence.”” (Juske, Priimägi 1982: 67.)

4. Mitmemõõtmeline luulesituatsioon ja diskursuse dünaamika

Eelmises peatükis kaardistatud nähtused ja poeetilised suundumused kõnelevad küllaltki mitmekesisest luulepildist, mis on kantud õige mitmest teisenemisprotsessist.

Otsingulisus, eriti vormi ja poeetiliste võtete tasandil, on selgelt märgatav. Jaan Kaplinski on 1983. aastal iseloomustanud uuemat luulet järgmiste sõnadega: „Luuleilma avarustumine on peatunud, nüüd õpitakse seda avastatud maailma lähemalt tundma.“ (Kaplinski 1983: 236) Tundmaõppimine kui tegevus tähendab enamasti avastamist, katsetamist, liikuvust. 1970. ja 1980. aastate luulepildi iseloomustustes jääb aga domineerima arusaam sellest luuleperioodist kui stagneerunust, paigalpäisvast või üksluisest. Luuleilma tundmaõppimisprotsess pole seega vaadeldaval perioodil kõigis oma ilmingutes nähtavasti piisavalt intensiivne, või siis peituvad stagnatsiooni rõhutava käsitliviisi põhjused mujal.

Luulearutluse üldpilti vaadeldes torkab silma üks oluline ning ühtaegu nii sünkroonseid kui ka hilisemalid käsitlusi läbiv joon, mida kirjeldada püüdes võib öelda, et arutlus 1970. ja 1980. aastate luule üle on olnud läbivalt kuuekümnendatekeskne. Rääkimata sellest, et suurem osa hilisemaid uurijaid on okupatsiooniaegset kirjandust vaadeldes huvitunud, vähemalt nimeliselt, eeskätt 1960. aastate luulest, on ka 1970. ja 1980. aastate luule käsitlustes 1960. aastad kas kitsamalt kirjanduslikus või avaramalt kultuurilises plaanis lahutamatuks taustaks või pigem isegi teljeks. Sellele tendentsile võib leida õige mitu võimalikku seletust.

Eriti sünkroonse luulearutluse puhul tuleks pöörata tähelepanu kirjanduse retseptsiooni kujundavale fenomenile, mida Hans Robert Jauss on nimetanud ootushorisoniks (vt Jauss 1974: 175—178). See märksõna tähistab nende kriteeriumide ja mõjutegurite kogumit, millest lähtuvalt lugeja kirjanduslikku teksti hindab ja mõistab. Vaadeldava perioodi, eriti aga 1970. aastate luule seisukohast tuleb kõne alla ootushorisoni kujundatus 1960. aastate luule ja luulesituatsiooni kaudu õige mitmes plaanis.

Esiteks kujundas 1960. aastate see ajajärk, mida on iseloomustatud märksõnaga „luuleeleevus“, kindlasti ootushorisoni selles mõttes, et andis kõrgendatud meeleolul põhineva kogemuse, mille taasloomist luulelt paratamatult ootama jäädi. Teiseks

põhjustas see kogemus ja selle hilisemast mittekordumisest tulenev mõningane pettumus luulearutluses tarviduse uut luulesituatsiooni varasemale vastanduvana kirjeldada, mille tagajärjel läks käibele suur hulk hinnanguliselt negatiivse laenguga märksõnu, nagu „luuleinflatsioon“, „stagnatsioon“ jne. Sünkroonse luulearutluse põhjal võib märgata, kuidas mõnel sellisel märksõnal on tavaks kinnistuda ning tekitada omakorda eelhoiakuid, mis tingivad paratamatu suhestumise mõistetega ka siis, kui nende kehtivust eitatakse (vt ka lk 19). Nende negatiivsete mõistete kõrval jäi aga ühtlasi vastupidist situatsiooni tähistavaks märksõnaks „uuendus“, mis ootushorisoni kujundajana luulearutluse probleemiasetusi pidevalt suunas. Sellist ootushorisoni iseloomustab teatud määral romantiline luulekäsitus. Domineerivat arutlussuunda kritiseerides on Henn-Kaarel Hellat 1970. aastate alguses tõdenud: “Nähtavasti on käibele läinud mingi meeliskujutelm ideaalsest, lakkamatult iseendast sündivast absoluutse luule protsessist /.../.” (Hellat 1972: 660) Niisugusena kirjeldatud arusaamas võib näha sidet Friedrich Schlegeli romantilise luulekontseptsiooniga, mis hõlmab iseloomustust *progressive Universalpoesie* ehk „progressiivne universaalne poeesia“ (vt Schlegel 1980: 204). Teatud määral saab seda arusaama siduda ka valitseva ideoloogiaga: sotsialistlikus ideoloogias aimub omamoodi paradoks, kui vaadelda ühelt poolt romantismi tembeldamist „kodanlikuks pärandiks“ ja selle kuulutamist sotsialistliku maailmatunnetuse vaenlaseks ning teiselt poolt romantiliste vaadete kasutamist ideoloogilise propaganda huvides nn pehmenemisajal (vt ka Unt 2005: 35).

Poliitilis-ideoloogilist tausta tuleb käsitleda arvestatava tegurina ka teises plaanis. Kui hilisemas luulearutluses on tekkinud suund, mis vastupidiselt traditsioonilisele uuendusekäsitlusele — ehkki alternatiivsele arusaamale uuendusest on üksikjuhtudel viidatud ka sünkroonses arutluses — peab uuenduslikuks luuleperioodiks eeskätt 1960. aastate lõppu ja 1970. aastate algust, siis võib, nagu Mart Velsker on osutanud (vt Velsker 1999: 1213), varasema kontseptsiooni pikaajase püsivuse taga näha ka ideoloogilisi põhjusi. Sotsialistliku ideoloogia seisukohalt oli sobivaimaks uuenduse ja elevuse esindajaks 1960. aastate alguse optimistlik ja elujaatav luule, mitte aga kümnendi lõpu eksistentsiaalsest ängist ja keelelisest distantseerumisest kantud luulesuunad.

Uutmoodi käsitlusvõimalus aga ei kõiguta 1960. aastate luule keskset positsiooni, vaid pigem vastupidi, tugevdab seda. Ehkki rääkima hakatakse kümnendivahetuse luuleuuendusest, jääb selle perioodi üldnimetuseks siiski „1960. aastad“. Üldistavates käsitlustes võib materjali struktureerimisviis osutada väga

kõnekaks: mainitud tendents on näiteks selgelt näha 2001. aasta „Eesti kirjandusloos“ (vt EKL 2001), kus kümnendivahetuse luulet vaadeldakse küll eraldi, kuid käsitluse ülesehitus — eraldi üldpeatükid on „Stalinismi taandumine ja 1960. aastad“ ning „Läbi seisakuaja: 1970. ja 1980. aastad“ — paigutab selle kokku pigem varasema kui järgneva perioodiga. Probleemiks pole siin mitte traditsiooniliselt kümnendikeskse kirjanduskäsitluse lagunemine, vaid nimetamisega seonduv. Ka see, et 1970. aastateks nimetatakse peamiselt kümnendi teist poolt, ei tekita iseenesest vastuolusid, küll aga asjaolu, et hilisema luulearutluses kujunevad nõnda välja kahed „kuuekümnendad“ ning nimetus ise muutub ebamääraseks.

Eelnev arutluskäik puudutas peamiselt 1970. aastaid, ehkki ka 1980. aastate luulesituatsiooni mõistmine sõltub sellest suurel määral. Veel enam on aga viimase sisemiste periodiseerimisvõimaluste puhul olnud luulearutluses oluliseks mõjuteguriks 1990. aastate algus, millega on sageli liidetud kümnendi teine pool, nõnda et ka kaheksandat kümnendit on nimeliselt kaks: üks liitub 1970. aastatega ning teine uue kümnendivahetuse ja 1990. aastatega. Hilisemas luulearutluses on põlvkondliku kogemuse taustal 1980. aastaid siiski ka tervikliku kümnendina vaadeldud, kommentaarina selle käsitlusvõimaluse juurde on aga Hasso Krull 1990. aastate alguses väitnud: „Möödunud kümnendi kirjanduse kõige iseloomulikum tunnus on kindlasti see, et *teda ei olnud olemas enne, kui teda enam ei olnud olemas.*“ (Krull 1991: 1676). Krulli väidet võib tõlgendada nii, et 1980. aastad kui kirjandusperiood on rekonstrueeritud, tuginedes 1990. aastatele. Võrdlusena saab 1970. aastaid sellisel juhul kirjeldada perioodina, mis on vastupidiselt dekonstrueeritud 1960. aastaid lähtepunktiks võttes.

Sellisenä on 1970. aastad teatud mõttes puuduv kümnend eesti luuleloos, eriti kuna luulearutluses piiritletuna puudub ka üleminek 1980. aastateks, ehkki sellise eristuse tegemise võimalust pakub näiteks luulelise ja ehk ka üldkultuurilise elutunnetuse muutumine 1978. aasta paiku. Puudumine (vt ka Unt 2004) on aga omakorda niisugune tunnus, mida võib selle kümnendiga, osaliselt aga ka 1980. aastatega, seostada üsna mitmel tasandil. 1970. ja 1980. aastate luulearutlust iseloomustab muu hulgas üsna sage osutamine sellele, millest luulesituatsioonis puudust tuntakse — luulepildist rääkimise viisiks on omamoodi *via negativa*. Üldisemal tasandil räägitakse antoloogiate, kordustrükkide jm puudumisest, selle kõrval (vt lk 23) ka mitme olulise autori puudumisest, kellelt oodatakse uusi teoseid, mis jäävad aga tulemata. Omaette teemaks on pagulaskirjanduse puudumine, mille tajutavus ei saanud

fikseeruda avalikus trükisõnas, küll aga omakirjastuslikes väljaannetes. Nõnda on initsiaalide T. P. taha varjunud autor väitnud Vigilia IV numbris trükitud artiklis pealkirjaga “See ei ole kirjandus”: “Ei saa kõnelda eesti kirjandusest, kui sellest on osaliselt või täielikult kõrvaldatud sellised nimed nagu Arthur Adson, Gustav Suits, Marie Under, Henrik Visnapuu, August Mälk, Karl Ristikivi, Uku Masing, ega ka siis, kui sealt puuduvad Ivar Grünthal, Ivar Ivask, Bernard Kangro, Raimond Kolk, Arver Viirelaid, Ilmar Laaban, Kalju Lepik, Aleksis Rannit, Gert Helbemäe, Salme Ekbaum, Arno Vihalemm, Arvo Mägi ja paljud teised. /.../ See ei saa olla kirjandus. Ja kui seda nimetataksegi kirjanduseks, saab see tähendada vaid kirjanduse simuleerimist.” (T. P. 1978: 14—15) Puudumine pole võrdsustatav mitte-olemasolemisega: viimane on olemise vastandina pigem tajumatu, teadvustumatu, samas kui puudumise fenomen olemasolu võimalikkuse terava teadvustumisena kuulub olemisse endasse. Puuduv kirjandus pole niisiis mitte see kirjandus, mida pole, vaid see, mille olemasolu võimalikkus teatud tingimustes on niivõrd reaalne, et tema tajumine sarnaneb aistinguga, mida tekitab n-ö surnud või pindeajav jäse: näib, justkui poleks seda olemas, ent ometi teadvustub see puudumine erakordse intensiivsusega.

Niisuguse teravalt teadvustatud puudumise olemuslik kuulumine luulepilti ning luulearutluse osaline mõjutatus sellest on vahest ka üks asjaolusid, mis on ajendanud Paul-Eerik Rummo kommenteerima 1981. aasta kongressidevahe luuleülevaates omaenda vaikimist ning „Saatja aadressi“ ilmumata jäämist, võttes oma mõttekäigu kokku järgnevas: „Nüüd paistab, et kõnealune autor ootab ikka mingeid muutusi meie kirjastamise taktikas ja strateegias, enne kui teha uut katset seda käsikirja või üldse oma seni ilmumata või tulevast originaalloomingut „Eesti Raamatu“ kaudu trükki saata.“ (Rummo 1981: 715)

Puudumise fenomen vaadeldava perioodi luulepilti ühel või teisel tasandil läbivana on üks neid tegureid, mis komplitseerib olulisel määral luulearutlust, eriti kuna suhe puuduvaga sõltub suurel määral kogemusest. Viimasest on tingitud ka üks osa luulearutluses nähtuvaid vastuolusid, mida aga täiendavalt toidab vaatlustasandite varieerumine. Luulediskursuses, kui seda mõista foucault’liku hajumissüsteemina (vt lk 13), on õigupoolest mõtteliselt eristatavad kolm tasandit. Üks neist on puhtalt kirjanduskeskne: sellel tasandil annavad orientiiri luuletekstid ise, nende põhjal jälgitavad temaatilised ja poeetilised teisenemisprotsessid. Teine tasand on ühiskondlik-poliitiline, nii et peamisteks sõlmpunktideks on poliitilised olud ning muutused ühiskonnas, nende mõju kirjandusele ning eeldatav peegeldumine selles. Kolmas tasand

on kõige umbmäärasem, ühe võimalusena saab seda nimetada seltskondlikuks tasandiks: see on seotud põlvkondliku elutunnetuse, seltskondliku suhtlustasandi ning kirjalikult registreerimata kultuuriga. Vaadeldavat perioodi puudutavas luulediskursuses on need tasandid omavahel tihedalt põimunud ning valdavalt puudub selles põimumises teadlik süstemaatilisus.

Niisiis on eriti hilisema luulearutluse puhul tegemist — sünkroonne käsitlus on osaliselt ühiskondlik-poliitilistest teguritest tinglitult mõnevõrra tasandatum — kolme mõistmistasandiga, mis kõik on enamal või vähemal määral kogemusega seotud, ning ühtlasi küllaltki erinevate kogemustega. Kõige enam on seda muidugi kolmas, nn seltskondlik tasand. Selle üks ilmnemisviise luulearutluses on kirjanduspildi liigendamine põlvkonnapõhiselt. 1950., 1960. ja 1970. aastate kultuuriprotsesside põlvkondliku struktureerimise katset esindab näiteks Ants Juske ja Linnar Priimäe kirjutis „Tartu sügis“, kus eristatakse ajaliselt kaheksat või üheksat põlvkonda, millest siin vaadeldavas ajavahemikku jäävad „Illusionistid“, „Per aspera“, „Kadunud, pettunud“, „Laine ohvrid“, „Ebalitsid“, „Väsinud“ ning „disko-teksa“. Iseendid arvavad Juske ja Priimägi sealjuures „Ebalitside“ hulka, kirjeldades ühtlasi oma põlvkonna elutunnetust märksõna „indolents“ kaudu (vt Juske, Priimägi 1982: 145). Luulearutlusest ilmneb aga, et põlvkonna mõiste on siiski äärmiselt hägune ning üldjuhul ollakse selle kasutamisega pigem ettevaatlikud. Ka tabavad nimetused ei välista ebamäärasust: näiteks määratlus „Närvitrüki-põlvkond“ ei osuta üsna ilmselt üksnes neljale samanimelises luulekogus üles astunud autorile; samuti pole üheselt mõistetav märksõna „almanahhipõlvkond“, kuna almanahhides avaldasid oma loomingut ka autorid, kelle luule avalikult trükkis ilmus (nt Jüri Üdi) ning samal ajal on selle põlvkonna hulka arvatud neid, kes küll oma loomingut omakirjastuslikes väljaannetes ei avaldanud, nagu näiteks Hannes Varblane ja Reet Sool, kuid olid nende tegijatega ometi seotud. Lisaks eristuvad omakirjastuslikus tegevuses vähemalt kaks lainet või ka põlvkonda (vt Unt 2005). Isegi määratlus „kassetipõlvkond“ pole täiesti vaba mitmetimõistetavusest, kuna sellega ei tähistata alati kõiki luulekassettides debüteerinud autoreid, vaid pigem osa neist: ilmekaks näiteks on Hando Runnel, keda on loetud sageli pigem 1970. aastate, mitte „kassetipõlvkonna“ autorite hulka (vt nt Olesk 2002: 41).

Alternatiivina põlvkonna mõistele on pakkunud Tõnn Sarv kirjutises „Märkmeid kommast“ välja võimaluse tähistada 1970. aastatel kujunenud ning järjest kasvanud seltskondlikku suhetevõrku sõnaga „komb“. Kersti Undi andmetel pärineb sõna Kalle

Ellerilt, see on laenatud vepsa keelest ja tähendab “põlve” (Unt 2005: 83). Komma olemust on Sarv avanud järgmiselt: “Üheks komma oluliseks tunnuseks on teatud iseseisvate ja mingis mõttes ülejäänud maailmale vastanduvate väärtushinnangute loomine. /.../ Inimestevahelised sidemed ületavad tavaliste tutvusringkondade piirid; seotuna ja kokkukuuluvana tuntakse end mitte töö— või õpingukaaslastega, vaid oma kommaga, oma ringkonnaga, tihti üsna juhuslikel asjaoludel kokkusaanud inimestega. Ehkki taolisi ringkondi võib olla samas linnaski mitmeid, tuntakse üksteist üsnagi sundimatult nime- ja nägupidi üsna kaugetestki ringkondadest. Suhtlemine muutub märgatavalt kergemaks ja vahetumaks.” (Sarv 1991: 80) Niisugusena määratletult on komb ka põlvkonnaülene ning kui ealisel alusel siiski põlvkondlikku jaotust mitte päriselt kõrvale heita, siis ka erinevaid põlvkondi siduv.

Kui otsida märksõna, mille kaudu avada selle seltskondliku tasandi rolli kirjandusdiskursuses, võib leida ühe niisuguse Paul-Eerik Rummo artiklist “Kirjanduslikeks kihermeiks tellitud“, mis on trükitud 1969. Tallinnas kokkupandud kogumikus “Magasin”(1969). Selles kirjutises arutleb Rummo võimaluste ja piirangute üle, mis kaasnevad nn kirjandusliku professionaliseerumisega ning vaatleb omakirjastuslikke väljaandeid loogilise alternatiivina, nentides almanahhide kui nähtuse olemust iseloomustades: „Iseenesest pole see muud kui folkloori taastekkimine, selle lahkulöömine kirjandusest, nagu kirjandus kord folkloorist lahku löi.“ (Rummo 1969) Folkloorsena võiks tegelikult käsitleda kogu 1960. aastate lõpus ulatuslikumaks kujunenud kultuurilist allhoovust. See folkloor ei hõlma mitte üksnes omakirjastuslikke almanahhe, vaid ka kirjanduslike tekstide käsikirjalist levikut üldse, samuti luule avalikke esitamisi nii laulude kuju luulelugemistena, avaramas plaanis näiteks kohvikukultuuri, naljade, aga ka väärtushinnangute ja ideede ning kõikvõimaliku informatsiooni levikut isikliku lävimise, sh poliitiliste dissidentidega tekkinud kontaktide tasandil.

Rummo on küll niisuguse folkloori suunitlust näinud lahkulöömises kirjandusest, kuid poliitilisi tingimusi arvesse võttes saab seda käsitleda omamoodi teise kirjandusdiskursuse tekkimisena avaliku diskursuse kõrvale. Lahknemine on muidugi läbivalt olemas ka avalikus diskursuses: see avaldub juba ainuüksi ametliku ideoloogia eiramises, kirjutamises teemadel, mis sellega kuidagimoodi seotud pole, veelgi otsesemalt vaimset vastupanu kandva luules. Mõnel tasandil polegi niivõrd oluline, kas mõista diskursust kõnena abstraktsemas mõttes või arutlusena kitsamas mõttes, oluline on aga see, et diskursuse korra määrab tema suhe võimuga. Vastanduse või vastanduva

kõne tekkimine pole veel ilmtingimata uue diskursuse süünd, kuna opositsioon kuulub iga võimu juurde. Totalitarism ilma vastupanuta poleks totalitarism. Seega ei anna otsene või kultuuriline poliitiline vastupanu ja õõnestamine, tähendades ikkagi suhestumist võimuga, iga kord veel põhjust rääkida teisest diskursusest.

1960. aastate sulaperioodi tuleb muidugi pidada oluliseks diskursiivseks nihkeks või ka, Hasso Krulli mudelist lähtudes, katkestuseks, ehkki Krull ise seda perioodi kultuurikatkestusena ei nimeta (vt Krull 1996: 7). 1960. aastad kujundasid aluse läbi järgnevate kümnendite kulgenud protsessile, mida teatavate mööndustega saab nimetada ka kirjanduselu osaliseks normaliseerumiseks, seda eeskätt esteetiliste piirangute tuntava kahanemise tõttu. See protsess on muidugi suurelt jaolt keelepõhine. Jaak Rähesoo on 1960. aastatel toimunud muutusi erinevates kunstivaldkondades käsitlenud just keelenihkena — uue põlvkonna kunst hakkas kõnelema keelt, mis üsna kiirelt sotsialistliku realismi keelest täielikult lahku löi (Rähesoo 1995: 270). Uus põlvkond ei asunud muidugi kohe täitma kogu kultuuriruumi ning nn ideoloogiakeele ilmingud kadusid aegamööda. Luulearutluse põhjal võib selle kadumise aja paigutada 1960. aastate lõpu ja 1970. aastate teise poole vahele. Veel 1971. aastal on näiteks Vladimir Beekman kongressidevahe kirjanduse ülevaates —kommentaarina selle kohta, et enamasti on filosoofilisus luules küpsuse ja tuumakuse tagatiseks — pannud kirja järgmise, üsna ebamäärase sisuga, kuid seevastu võimalikult palju nõukogulikku kantseliitsõnavara sisaldava, sõnastuslikult pretensioonika lause: „/.../ ent samal ajal on nähtuse dialektiline vastaspool toiminud vastassuunaliselt ja andnud oma tagajärgi.“ (Beekman 1971: 910). 1970. aastate lõpu luulearutlusest aga niisugust keelekasutust enam ei leia. Sotsialistlik diskursus kultuuri foonilt päriselt ei kao, kuid selle suhe kirjandusega teiseb. Niisiis võiks seda katkestust pidada teatud mõttes ka uue diskursuse tekkeks. Määravaks osutub aga see, et oma põhialustelt jäävad kirjandusdiskursuse suhted võimuga samaks. 1960. aastate lõpul tekkinud folkloorset kultuuri võiks ent vaadelda eraldi diskursusena, kuna selle loomuses on teadlik distantseerumine institutsioonidest ning seega võimustki. Otsene vastandumine ning vaimne vastupanu on muidugi ka selles kihistuses olemas, kuid selle suhe võimuga — arvestades, et mingisugune suhe võimuga on diskursuse tekkimise paratamatu eeldus — on avalikust diskursusest märkimisväärselt erinev.

Foucault on kasutanud mõistet „diskursiivne kogukond“, mille kujundab ühine eesmärk „säilitada või toota diskursuseid, ent vaid selleks, et panna neid ringlema suletud ruumis, et jagada neid vaid rangete reeglite järgi ja ilma et diskursuse kandjad

selle jaotuse läbi tühjade kätega jääksid.“ (Foucault 2005: 32). Näiteks toob Foucault rapsoodide rühmad ning tõdeb samas, et tänapäeval „diskursiivseid kogukondi“ enam eriti palju pole (Foucault 2005: 32—33). Niisuguste kogukondadena saab Foucault määratlust üsna täpselt silmas pidades käsitleda nõukogude ühiskonna võimuorganeid koos nende saladustesse pühendatud isikutega. Mõnevõrra enam tinglikult võib aga samale määratlusele toetuda ka „komma“ või folkloorset kultuuri kandvate kogukondade kirjeldamisel: ehkki diskursuse tootmisel polnud enamasti eesmärgiks otsene kasu ning ideaaliks oli pigem diskursuse võimalikult ulatuslik levitamine, tingis võimuga reaalsesse konflikti sattumise oht siiski ettevaatuse, teatud suletuse või ka kodeerituse.

Kui vaadelda 1970. ja 1980. aastaid luuleperioodina, mil eksisteeris kaks diskursust, avalik ja folkloorne, mis küll õige mitmes punktis ristudes jäid okupatsiooniperioodi lõpuni siiski võimu ja institutsioonidega seotuse või mitte-seotuse poolest lahus kulgevaiks, tekib muidugi küsimus, mis on toimunud nende diskursustega pärast võimurežiimi muutumist. Alustada tuleks siin küsimusest, kas ja millistelt alustelt on Eesti taasiseseisvumise ajal või järel tekkinud uus kirjandusdiskursus. Arvestades kultuuripoliitilist olukorda, institutsioonilist ümberkorraldust, võimalust rääkida nendest tahkudest kirjanduses, millest varem vaikima pidi, uusi lähenemismurki ning muutusi kirjanduses, võib öelda, et uus diskursus on igal juhul tekkinud, ehkki üks osa märksõnu ning uuenduse ja stagnatsiooni vastandusel põhinev käsitlusuund on sünkroonsest luulearutlusest üle võetud. Puhtalt luule seisukohalt jääb muidugi küsimus, milliseks kujuneb luule enda ning luulearutluse osakaaluline suhe selles muutumisprotsessis, kuid see on peamiselt seotud juba hilisema kirjandusperioodiga. Vaadeldava ajalõigu puhul tuleb aga tõdeda, et arutluse selle luule üle jääb põhiosas institutsioonikeskseks. Kui näha seda kirjandusperioodi kantuna kahest diskursusest, avalikust ja folkloorsest, on nende diskursuste saatuse retrospektiivses arutluses küllaltki keeruline. Teatav lõimimine muidugi toimub, 1990. aastate alguses saadab seda osaliselt ka rahvusromantiline meeleolu ning luulearutluses on märgatav kogemuste erinevus. Folkloorset diskursust hakatakse nägema ka legendimaigulisena. Rääkides keelatud luuletustest ja nende käsikirjalisest levikust, on Tõnu Õnnepalu nentunud, et paar aastat hiljem trükkis avaldatuna jätsid needsamad luuletused pigem ükskõikseks, ning kommenteerinud muu hulgas Rummo „Saatja aadressi“ ilmumist: „Päris kahju, et Paul-Eerik Rummo oma „Saatja aadressi“ nüüd välja andis, ilusa legendi ära rikkus.“ (Õnnepalu 1991: 54)

Kõige selgemad katsed neid diskursusi ühendada tehakse käsitlustes, mis keskenduvad 1960. ja 1970. aastate vahetusele kui uuenduslikule perioodile: enamasti osutatakse neil puhkudel ka omakirjastuslikule tegevusele. Almanahhide nn teine laine aga pole nii tugevalt kirjandusdiskursuse osaks saanud, ehkki Tõnn Sarv on näiteks tõdenud, et nende mõju avalikule kirjandusele pole palju väiksem kui esimese laine oma (vt Sarv 1987: 54). Võiks ju kahelda sellise liitmise vajalikkuseski — ka Paul-Eerik Rummo on folkloori mõistet kasutades pidanud seda kirjandusest eemalduvaks (vt eespool). Siiski on üsna ilmne, et folkloorse diskursuse arvestamine hõlbustab mitme luulearutluses tekkinud vastuolu tagamaade mõistmist ning võimaldab mõnevõrra teistsugust vaadet 1970. ja 1980. aastate luulesituatsioonile. Folkloorse kultuuri, ühiste väärtushinnangute ja elutunnetuse taustal on näiteks mõistetav ka Andres Langemetsa väide, et 1960. aastate põlvkonda kuuluvad ka Juhan Viiding, Johnny B. Isotamm, Joel Sang, Toomas Liiv, Eha Lättemäe, Ave Alavainu, Rein Sander, Peep Ilmet, Aivo Lõhmus, Ene Mihkelson, Väino Vesipapp ja veel mõned (Langemets 1986: 811). Lisaks võib sama tausta mõnevõrra arvestada perioodi üldisel iseloomustamisel, ning nõnda ei pruugi näiteks 1970. aastaid ilmtingimata stagnatsiooniperioodina käsitleda. Kersti Unt on laulu ja luule lähenemist rõhutades lisanud, et see: „/.../on ka üheks põhjuseks, miks ei saa rääkida kultuurielu täielikust umbumisest ajavahemikus 1973—1978. See oli aeg, kus kultuuriprotsesse kandis rahvaliku põhilaadiga subkultuur (Unt 2005: 43).

Luule lauldavusest rääkides on Mart Velsker osutanud ka võimalusele rekonstrueerida tinglik ajalooline ahel 1970. aastate Runneli juurest põrandaaluste tekstide suurema „roppuseni“, mis saab avalikuks 1980. aastate lõpus eeskätt Priidu Beieri luule kaudu, ning sealt edasi punkluuleni. Niisugune ahel ei pruugigi folkloorse iseloomuga allhoovust arvesse võttes väga tinglik olla, samuti oleks nii mõnegi nähtuse puhul võimalik rekonstrueerida teisigi samasuguseid ahelaid: näiteks 1970. aastate alguse ühe olulise hoovuse, Peep Ilmeti ja Kalle I. Elleri luule ning ideede juurest läbi folklaulude leviku ja viisistatud luuletuste kuni tänapäeval populaarse Viljandi Pärimusmuusika Festivalini (vt Unt 2005: 116), mõnevõrra lühemal kujul almanahhis „Salong“ ilmunud luuletustest ning Linnar Priimäe dekadentsi-käsitlustest Indrek Hirve ja Max Harnooni luuleni, tinglikumalt näiteks ka Raul Meele „konkreetses luules“ ning Matti Miliuse teepakipaljundusest mitmesuguste visuaalsete „efektide“ või eksperimentideni nüüdisluules.

Selliste ahelate puhul on muidugi oluline küsimus, millist rolli mängib nende loomisel ja tõlgendamisel kontekst. Pärast taasiseseisvumist on retrospektiivse

luulediskursuse keskmeks olnud rahvuslik vaimne vastupanu kui kirjandust ja selle vastuvõttu suunav hoiak. Vastupanuküsimusest laiemas plaanis kujunes ka kiiresti omaette diskursus, milles ei puudu vastandused ja vastuolud ning millel on samuti suhe võimu ja valitseva ideoloogiaga. Kirjanduslikus plaanis sai vastupanuteema ka uue ja endise diskursuse üheks komplitseeritumaks ristumispunktiks, nagu osutavad ka eelmises peatükis toodud näited luule tõlgendamisproblemaatikast (vt lk 83).

Okupatsiooniperioodi kirjanduse tõlgendusliku telje hoidmist rahvuslikus kontekstis on ka kritiseeritud: loetledes põhjusi, miks okupatsiooniperioodi kirjandusest rääkides pole kasutatud postmodernismi mõistet, on Epp Annus leidnud: „/.../ postmodernistlik vaateviis ei sobi praegu domineeriva arusaamaga nõukogude okupatsiooni aegsest ühiskonnast ja kultuurist peamiselt seetõttu, et asus õõnestama populaarset *vastupanumüüti* /.../“ (Annus 2000: 60). Probleem on kahtlemata keerulisem kui ühe või teise vaateviisi õigsuse küsimus. Ühelt poolt võimaldab rahvuslikule vastupanule rõhku asetav kirjandusdiskursus tõlgendustega hõlpsasti liialdustesse laskuda, teiselt poolt aga võib võimu ja vastupanu tegureid üldse mitte arvestav vaatenurk tekitada tõlgendusliku lünga, mida illustreerib kujukalt järgmine juhtum. 2001. aastal ilmus Kalle I. Elleri luulekogu “Bärsärk”, mis sisaldab suuremat osa Elleri 1970. aastatel omakirjastuslikes väljaannetes ilmunud luulest. Luulekogu retsensioonis on Vaapo Vaher andnud kogule järgmise iseloomustuse: “Selles raamatus avalduvad Elleri poeetika sõjardlus ja maausk karakterse kompleksina, kohati pimeda ürgse tapakirena, ümberringi üksnes vaenlasi adudes.” (Vaher 2001: 415) Ilma rahvusliku vastupanu konteksti arvestamata võiks (ehkki ei pruugi) Elleri luule sellisena ka paista, kuid antud juhul tuleb just seda konteksti kahtlusteta oluliseks pidada.

Ükski diskursus ei saa lõplikult endasse sulguda, nõnda on ka kirjandusdiskursus iga perioodi puhul dünaamiline ning jätkub, sõltumata sellest, mil viisil temaga suhestutakse. Sellise kirjanduse puhul aga, mis on eksisteerinud kahe diskursusena ning tõlgendatud läbi kolmanda, taustaks ehk neljaski, jääb aga — vähemalt veel mõneks ajaks — paljuski määravaks mälu. Et mõistmine aja möödudes lõplikult ei ebamääraстуks, on oluline selle perioodi kirjanduskäsituste taga peituvate kogemuste teadvustamine ning talletamine. See ehk võimaldab ka hõlpsamini jälgida nende nähtuste teket ja teisenemist, mis võiksid selgitada praegu loodava kirjanduse kujunemislugu.

Kokkuvõte

1970. ja 1980. aastad on periood eesti luules, mille tervikkäsitlusi leidub õige vähe, olemasolevad on peamiselt pigem traditsioonilised kirjandusloolised kirjeldused või siis niisugused käsitlused, mille fookuses on mõni konkreetne luulenähtus või kontekstiprobleem. Perioodi uurimist raskendab olulisel määral küllaltki keerukas taustsüsteem, mis hõlmab nii nõukogude okupatsiooni ja okupatsioonirežiimi kultuurpoliitika vahetut mõju kui ka mitmesuguseid muid kontekstuaalseid tegureid, kaasa arvatud Eesti taasiseseisvumine kui poliitiline ja ideoloogiline pööre, mis on samuti mõjutanud arutlusuundi okupatsiooniaja kirjanduse käsitlustes.

Käesolevas töös on lähenetud nende kümnendite eesti luulele läbi tekstide, mida saab koondada ühisnimetuse „luulearutlus“ alla. Vaatluse alla on võetud niisugused käsitlused, mille suunitlus on vähemalt mingil määral üldistav, uurimismaterjali hulka pole arvatud arvustusi, ehkki nende analüüs võiks edaspidi sinsele uurimusele täiendust pakkuda. Juba üldistava luulearutluse vaatllemisel ilmneb aga suur hulk vastuolusid ning ebamäärasusi. Osa neist on tingitud arutluse kahest erinevast järgust, mille taustaks on erinevad poliitilised võimalused ning ideoloogiad. Suurim erinevus sünkroonse ja hilisema retrospektiivse luulearutluse vahel on kahtlemata see, et viimases on põhirõhk luule rollil rahvusliku enesetunnetuse kandja ning vaimse vastupanu väljendamise võimalusena.

Vastuolusid ilmneb aga nii sünkroonses kui ka hilisemas luulearutluses, kesksed probleemid on seotud luulesituatsiooni üldiseloostuse, luuleloo periodiseerimise, põlvkondade määratlemise ning vaatlusaluse perioodi luulepildis valitsenud luulelaadi iseloomustamisega. Viimase puhul küll nõustutakse valdavalt, et eesti luule põhilaad on 20. sajandi jooksul püsinud enam-vähem ühesugune, kuid erinevused seisnevad mõistetes, mida laadi kirjeldamiseks kasutatakse: kui sünkroonses luulearutluses välidatakse vooluloolisust Lääne-Euroopa kirjandusvoolude mõttes ning leitakse võimalikke ühisnimetajaid Eesti kirjandusloo varasematest perioodidest, siis hilisemas luulearutluses on olulisel kohal Lääne kirjanduskultuurist pärit märksõnad. Nii räägitakse 1970. ja 1980. aastatel luulet iseloomustades näiteks ärkamisaegsusest, järelärkamisaegsusest, kuid samuti arbujalikkusest, hilisemates käsitlustes aga võetakse sageli orientiiriks modernismi või ka postmodernismi kontseptsioon, samuti iseloomustatakse luulet uus-, järel- või neosümbolistlikuna.

Poeetikat ja luules väljenduvat maailmapilti kirjeldavad märksõnad on mõlemas luulearutluse osas üldplaanis samad, kui välja arvata tõlgendustelje muutumine rahvuslikuks ning muutus rõhuasetuses. Kui sünkroonses luulearutluses tõdetakse küllaltki sageli luule kainust, mõtlikkust, objektiivsusetaotlust, eetilisust ning samal ajal lüürilisust ja romantilisust, lisaks veel iroonilisust, resignatsiooni ja skepsist, siis hilisemates käsitlustes süveneb mõningate tendentside, nagu näiteks luule laululise, vormiuuenduste, keelemängu, ja iroonia rõhutamine. Eetilisus, tõsidus ja mõtlikkus on siiski ka hilisemas luulearutluses olulisteks märksõnadeks, mida aga seostatakse eriti 1970. aastate teise poole ja 1980. aastate luule ning ühtlasi rahvuskeskusega.

Arutluses luulesituatsiooni üle on vastuolud isegi teravamad ning määratlused hägusamad. Sünkroonses luulearutluses iseloomustatakse 1970. aastatest alates luulesituatsiooni sageli selliste märksõnade kaudu, nagu näiteks „inflatsioon“, „stagnatsioon“, „üksluisus“ ja „igavus“. Need märksõnad jäävad luulearutluses üldmulje kujundajatena kõlama neilgi puhkudel, kui püütakse negatiivsetele hinnangutele vastu vaielda. Enamasti rõhutatakse negatiivset üldhinnangut andes võrdlust 1960. aastatega, mida peetakse luuleelevuse ning –uuenduse ajaks. Luulespetsiifilisemas arutluses aga jõutakse küllaltki sageli järeldusele, et luule on 1960. aastatega võrreldes muutunud, selle iseloomustamiseks kasutatavad märksõnad kujundavad 1970. ja 1980. aastate luulest üpris mitmekesise pildi. Uuest elavnemisest hakatakse valdavalt rääkima alates 1980. aastate keskpaigast, mõnel puhul aga juba kümnendi alguses.

Hilisemas luulearutluses on vahel hakatud rõhutama 1960. aastate lõppu ja 1970. aastate algust kui peamist uuendusperioodi, millele sellise kontseptsiooni järgi eelnes traditsiooni rekonstrueerimine 1960. aastatel. Niisugustes käsitlustes nähakse stagnatsiooniperioodi luules algamas 1970. aastate keskpaigas ning kestmas umbes 1980. aastate teise pooleni. Oluliseks teemaks on hilisemas luulearutluses olnud ka luulekaanoni rekonstrueerimine, mõne varem tõrjutud autori või käsikirja jäänud teksti lülitamine perioodi luulepilti, ehkki seda pole tehtud kõikehõlmavalt ja süstemaatiliselt. Uuritud on ka 1960. aastate lõpus tekkinud omakirjastuslike väljaannete sisu ja funktsiooni, seni aga avalikust luulepildist eraldi.

Pöörates tähelepanu mõnele luulearutluses ebamäärasemaks või vastuolulisemaks jäänud nähtusele ning püüdes jälgida just kõnealusele perioodile omaseks peetavate luulenähtuste kujunemis- või teisenemisprotsesse, selgub aga, et mitteavaliku kirjandustasandi liitmine avaliku luulepildiga hõlbustab luuleprotsessi jälgimist, samuti nii mõnegi luulenähtuse sidumist omavahel. Ühtlasi esindab

omakirjastuslikes väljaannetes trükitud luule vaimse vastupanu väljendamise radikaalsemat poolust, jätkab 1970. aastate lõpus avalikus luulepildis olulisel määral kahanevat laululise ja keelemängulise luule võimaluste katsetamist ning haakub osaliselt 1980. aastate teise poole uute luulesuundadega.

Luulearutlus on üldplaanis jäänud siiski eeskätt institutsioonikeskseks. Lisaks võib luulearutluses märgatavate suundade, rõhuasetuste ja hinnangute oluliseks taustaks pidada 1960. aastaid kui ootushorizonti kujundanud kümnendit. Võrrelduna 1960. aastatega peetakse 1970. aastaid ja 1980. aastate esimest poolt ka hilisemas luulearutluses sagedamini seisakuajaks, kuna aga lisandub uus periodiseerimismudel, mille keskmes on 1960. ja 1970. aastate vahetus, ähmastub kümnendite nimetuse kasutamine luuleloo periodiseeringuis.

Kui vaadelda luulet ja luulearutlust üldistavamal tasandil diskursuse ehk niisuguse hajumissüsteemina, mille loomu määrab tema suhe institutsioonide ja võimuga, võib alates 1960. aastate lõpust näha eesti luules kujunemas kahte diskursust, avalikku ja mitteavalikku, millest viimast saab nimetada ka folkloorseks. Paiguti need ristuvad, kuid pole siiski hiljem liitunud üheks diskursuseks. Selle asemel on tekkinud kolmas diskursus, millel on side mõlemaga ning mida suurel määral mõjutab selles osalejate kogemuse erinevus suhestumises 1970. ja 1980. aastate avaliku ja folkloorse luulediskursusega.

Kasutatud allikad

- Adams, Jüri 2001. Kuidas me ennast vabaks lugesime. — *Kloostri internetini*. Tartu, lk 189–201.
- Adams, Valmar 1966. Kirjutava kodaniku rakenduslikust sõnakunstist. — *Looming*, nr 6, lk 970–979.
- Annus, Epp 2000. Postmodernism 1960. aastate eesti kirjanduses. — *Taasleitud aeg*. Tartu Ülikooli eesti kirjanduse õppetooli toimetised 2. Tartu, lk 60–72.
- Arder, Ott 1982. *Üks kõiksus*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Baturin, Nikolai 1977. *Galerii*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Beekman, Vladimir 1971. Eesti nõukogude kirjanduse arengujoontest ja probleemidest kahe kongressi vahel (1966–1971). — *Looming*, nr 6, lk 900–912.
- Beier, Priidu 1986. Vastus. Tallinn: Eesti Raamat.
- Boržets-Davidson, B. H. = Koržets, Vladislav, Ott Arder 1978. *Konformismi süünd*. KM EKLA, f 321, m 22: 8, lk 30.
- Breton, André 1998. Sürrrealismi manifest. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1371–1410.
- Bürger, Peter 2007. The Negation of the Autonomy of Art by the Avant-Garde. — *Modernism*. Ed. by Michael H. Whitworth. Malden (Mass.): Blackwell, lk 131–137.
- Cuddon, John Anthony 1999. *The Penguin dictionary of literary terms and literary theory*. London: Penguin Books.
- Deleuze, Gilles, Félix Guattari 1998. *Kafka: väikese kirjanduse poole*. Tlk. Hasso Krull. Tallinn: Vagabund.
- Eesti kirjandus ENSV-s 1992. — *Looming*, nr 1, lk 117–129.
- Ehin, Andres 1968. *Hunditamm*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Ehin, Andres 1977. *Luba linnukesel väljas jaurata*. Tallinn: Eesti Raamat.
- EKA= Kalda, Maie, toim 1991. *Eesti kirjanduse ajalugu*. V köide, 2. rmt. Kirjandus Eestis 1950.–1980-ndail aastail. Tallinn: Eesti Raamat.
- EKL=Annus, Epp jt 2001. *Eesti kirjanduslugu*. Tallinn: Koolibri.
- Eller, Kalle I. 1968. — *Marm*. KM EKLA, f 321, m 20: 1.
- Eller, Kalle I. 1972. — *Jumala tuul*. KM EKLA, f 321, m 21: 3.
- Ennus, Katrin 2002. Iroonia — kas kohanemine, teesklus või mäss? — *Kohandumise märgid*. Tallinn, lk 254–262.

- Fetzer, John Francis 1990. Romantic Irony. — *European Romanticism. Literary Cross-Currents, Modes, and Models*. Ed. by Gerhart Hoffmeister. Wayne State University Press, lk 19–36.
- Foucault, Michel 2000. *Power*. Penguin Books.
- Foucault, Michel 2005. *Diskursuse kord*. Collège de France'i inauguratsiooniloeng 2. detsembril 1970. Tlk. Marek Tamm. Tallinn: Varrak.
- Foucault, Michel 2005b. *Teadmiste arheoloogia*. Tlk. Kaia Sisask. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Haavand, Karl Eduard=Arder, Ott 1977. — *Avangardi lõpp*. KM EKLA, f 321, m 22: 7.
- Harnoon, Max 1986. *Mustvalge*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Haug, Toomas 1981. Luuleteadvus ja luuleaeg („Nüüdisluule väärtusi ja ebaväärtusi”). — *Keel ja Kirjandus*, nr 12, lk 705–709.
- Haug, Toomas 1985. Pilk eesti luuleilma 1984.— *Looming*, nr 3, lk 392–397.
- Hellat, Henn- Kaarel 1972. Väljavaateid. 1971. aasta eesti luulesituatsioonile mõeldes. — *Looming*, nr 4, lk 656–668.
- Hellat, Henn- Kaarel 1976. Tagasivaatest prognoosini. Luuleuuendusest 1970–1974 aastaülevaadete valguses. — *Looming*, nr 2, lk 311–318.
- Hellat, Henn- Kaarel 1982. Luule: keel ja meel („Nüüdisluule väärtusi ja ebaväärtusi“) — *Keel ja Kirjandus*, nr 3, lk 113–116.
- Hennoste, Tiit 1996a. Hüpped modernismi poole: Eesti 20. sajandi kirjandusest Euroopa modernismi taustal. 18. loeng. — *Vikerkaar*, nr 3, lk 69–76.
- Hennoste, Tiit 1996b. Hüpped modernismi poole: Eesti 20. sajandi kirjandusest Euroopa modernismi taustal. 20. loeng. — *Vikerkaar*, nr 5–6, lk 142–149.
- Hennoste, Tiit 1997a. Hüpped modernismi poole: Eesti 20. sajandi kirjandusest Euroopa modernismi taustal. 21. loeng. — *Vikerkaar*, nr 1–2, lk 115–127.
- Hennoste, Tiit 1997b. Hüpped modernismi poole: Eesti 20. sajandi kirjandusest Euroopa modernismi taustal. 22. loeng. — *Vikerkaar*, nr 4–5, lk 144–154.
- Hennoste, Tiit 2003. *Eurooplaseks saamine. Kõrvalkäija altkulmupilk. Artikleid ja arvamusi 1986–2003*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Iher, Leili 1972. Järelmõlgutusi luuleinflatsiooni üle. — *Looming*, nr 1, lk 150–160.
- Iher, Leili 1982. Mõtlemine võtmest („Nüüdisluule väärtusi ja ebaväärtusi“). — *Keel ja Kirjandus* nr 6, lk 281–288.
- Ilmet, Peep 1972. — *Jumala tuul*. KM EKLA, f 321, m 21: 3.

- Ilmet, Peep 1980. *Tuulekanne*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Ilus, Peeter 1968. — *Kolme mehe laulud*. KM EKLA, f 321, m 20: 2.
- Isotamm, Johnny B. 1968. — *Marm*. KM EKLA, f 321, m 20: 1.
- Isotamm, Johnny B. 1971. Mees tänavalt. — *Närvitrikk*. “Loomingu” Raamatukogu nr 17, Tallinn: Perioodika, lk. 71–95.
- Jauss, Hans Robert 1974. *Literaturgeschichte als Provokation*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Juske, Ants, Linnar Priimägi 1982. Tartu sügis. — *Mana*, nr 51, lk. 67–72.
- Jõerüüt, Jaak 1977. Kõne sellel teemal. Tallinn: Eesti Raamat.
- Jõerüüt, Jaak 1982. Viis tõrget luulest mõeldes („Nüüdisluule väärtusi ja ebaväärtusi“). — *Keel ja Kirjandus*, nr 4, lk 169–172.
- Kaalep, Ain 1968. Väike prelüüd kolmele fanfaarile ja džässorkestrile. — *Kolme mehe laulud*. KM EKLA, f 321, m 20: 2.
- Kaalep, Ain 1976. *Paani surm ja teisi luuletusi*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kaalep, Ain jt 1978. Luuleilm täna ja homme. — *Sirp ja Vasar*, 24. III, lk 8–13.
- Kaalep, Ain, Paul-Eerik Rummo 1980. Kahekesi luuleteral. (Dialoog 1979. aasta luulest.) — *Looming*, nr 3, lk 415–427.
- Kaplinski, Jaan 1974. Luuleraamatuaasta 1973. — *Looming*, nr 5, lk 834–857.
- Kaplinski, Jaan 1976. *Ma vaatasin päikese aknasse*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kaplinski, Jaan 1983. Interpretatsioone ja impressioone viimase veerandsajandi luuleilmast (“Nüüdisluule väärtusi ja ebaväärtusi”). — *Keel ja Kirjandus*, nr 5, lk 232–240.
- Kaplinski, Jaan 1984. Tule tagasi helmemänd. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kaplinski, Jaan 2004. *Kõik on ime*. Tartu: Ilmamaa.
- Kareva, Doris, 1981. *Puudutus*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kiin, Sirje 1978. Luulelaad on ELULAAD. — *Keel ja Kirjandus*, nr 8, lk 449–455.
- Kiin, Sirje 1982. Aga luules siiaaani püsib luuleoht (“Nüüdisluule väärtusi ja ebaväärtusi”). — *Keel ja Kirjandus*, nr 11, lk 561–568.
- Kross, Jaan 1976. Luulest kahe kongressi vahel. — *Looming*, nr 5, lk 846–855.
- Krull, Hasso 1991. Humanism ja valgustus: Murrang Eesti kirjandusideoloogias eelmisel kümnendil. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1676–1683.
- Krull, Hasso 1996. *Katkestuse kultuur*. Tallinn: Vagabund.
- Krull, Hasso 1998. Jüri Üdi, Juhan Viiding ja eesti luule. — *Juhan Viiding. Kogutud luuletused*. Tallinn: Tuum, lk 585–615.

- Krull, Hasso, Märt Väljataga 1988. Eesti luule 1987: Marsyase nahk elustub! — *Looming*, nr 3, lk 398–405.
- Laak, Marin 2002. Kohandumine 1970. aastate kirjanduskriitikas: kontekstitundliku tekstivõrgu vajadusest ja võimalustest. — *Kohandumise märgid*. Tallinn, lk 263–283.
- Laht, Uno 1970. Isenäolised isendid ja iseköetavad taimelavad. — *Looming*, nr 6, lk 925–932.
- Langemets, Andres 1976. Väsinud luuletaja või loid lugeja? — *Sirp ja Vasar*, 19.03, lk 4.
- Langemets, Andres 1983. Talendid, diletandid ja šarlatanid (“Nüüdisluule väärtusi ja ebaväärtusi”). — *Keel ja Kirjandus*, nr 9, lk 475–480.
- Langemets, Andres 1985. Pausid luules ja vaikus meeles. — *Looming*, nr 3, lk 388–391.
- Langemets, Andres 1986. Kaheksanda kümnendi esimese poole eesti luulest. — *Looming*, nr 6, lk 808–814.
- Liiv, Toomas 1971. Kurbus vikerkaarest. Tallinn: Eesti Raamat.
- Liiv, Toomas 1981. Nüüdisluule väärtusi ja ebaväärtusi. — *Keel ja Kirjandus*, nr 9, lk 513–519.
- Liiv, Toomas 1984. Kolm repliiki. („Nüüdisluule väärtusi ja ebaväärtusi“) — *Keel ja Kirjandus*, nr 1, lk 1–5.
- Luik, Viivi 1968. Hääl. Loomingu Raamatukogu, nr 45, Tallinn: Perioodika.
- Luik, Viivi 1971. Ole kus oled. Tallinn: Eesti Raamat.
- Luik, Viivi 1978. Maapäälsed asjad. Tallinn: Eesti Raamat.
- Luik, Viivi 1982. Rängast rõõmust. Tallinn: Eesti Raamat.
- Mallene, Endel 1971 Läänudaastane algupärane luulelektüür — koosvaadatuna. — *Looming*, nr 3, lk 454–462.
- Mihkelson, Ene 1982. Tuhased tiivad. Tallinn: Eesti Raamat.
- Mikk, Urmas 1977. — *Avangardi lõpp*. KM EKLA, f 321, m 22: 7.
- Milius, Matti 1977. — *Avangardi lõpp*. KM EKLA, f 321, m 22: 7.
- Muru, Karl 1978. Luuleaasta 1977 ehk nii palju värse. — *Looming*, nr 3, lk 475–497.
- Muru, Karl 1984. Luulearutelumaraton (“Nüüdisluule väärtusi ja ebaväärtusi”). — *Keel ja Kirjandus*, nr 2, lk 65–71.
- Mäger, Mart 1975. Luule 1974. Ülelugemise lugu. — *Looming*, nr 5, lk 847–861.
- Nagelmaa, Silvia 1971. Uuema luule tunnusjooni. — *Looming*, nr 9, lk 1399–1405.
- Nagelmaa, Silvia 1973. Meestelaulu aasta. Pilk 1972. aasta eesti luulele. — *Looming*, nr 4, lk 675–682.

- Oja, Arno 1989. Uite ja seoseid eesti luules 1988. — *Looming*, nr 3, lk 402–408.
- Olesk, Sirje 1998. Kontekst kirjanduse tegijana. — *Keel ja Kirjandus* 6, lk 381–387.
- Olesk, Sirje 2002. *Tõdede vankuval müüril*. Tartu.
- Pervik, Aino 1977. Umimetsades. Loomingu Raamatukogu, nr 49, Tallinn: Perioodika.
- Priimägi, Linnar 1978. Dekadents, tunnetuslik konstant. — *Salong*. KM EKLA, f 321, m 23: 5, lk 28–35.
- Priimägi, Linnar 1982. Luuleteadvusest („Nüüdisluule väärtusi ja ebaväärtusi“). — *Keel ja Kirjandus*, nr 10, lk 505–508.
- Pruul, Kajar 1987. Punktiire ja profiile eesti luulest 1986. — *Looming*, nr 4, lk 540–545.
- Pruul, Kajar 2000. Vana sajandi uued luuletajad. — *Varjatud ilus haigus. Valik sajandulõpu eesti luuletajaid*. Tartu: EK\$, lk 175–207.
- Põldmäe, Jaak 1979. Eesti nõukogude luule piirjooni 1970-ndail aastail. — *Looming*, nr 4, lk 557–566.
- Raun, Mait 1991. Millised rõivad on pühakul? — *Sirp*, 12.08, lk 3.
- Reinla, Astrid 1991. Eesti kirjandus keskküttehju? — *Sirp*, 19.07, lk 3.
- Rummo, Paul- Eerik 1981. Pilk eesti luulesse 1976–1980. Ja veidi ka 1981. aastal. — *Looming*, nr 5, lk 711–725.
- Rummo, Paul- Eerik 1989. Saatja aadress ja teised luuletused 1968- 1972. Tallinn: Kupar.
- Rummo, Paul-Eerik 1969. Kirjanduslikeks kihermeiks tellitud. — *Magasin*. KM EKLA, f 321, m 21: 4.
- Runnel, Hando 1970a. Avalikud laulud. Loomingu Raamatukogu, nr 27, Tallinn: Perioodika.
- Runnel, Hando 1970b. Üks maailm sisevaates. (Ekslemisi eesti luule sotsiaalsühholoogilisel sünnimaastikul.) — *Looming* nr 5, lk 758–777
- Runnel, Hando 1972. Lauluraamat ehk Mõõganeelaja ehk Kurbade kaitseks. Loomingu Raamatukogu, nr 41/42, Tallinn: Perioodika.
- Runnel, Hando 1982. Punaste õhtute purpur. Tallinn: Eesti Raamat.
- Rõuk, Andrus 1977. — *Avangardi lõpp*. KM EKLA , f 321, m 22: 7.
- Rähesoo, Jaak 1995. Hecuba pärast. Tartu: Ilmamaa.
- Sang, Joel 1983. Luuleaasta pildistusi. — *Looming*, nr 3, lk 381–389.
- Sang, Joel 1986. Kirjandushoroskoop 1986. — *Looming*, nr 1, lk 101–103.
- Sarv, Tõnn 1987. Oma kulu ja kirjadega. — *Vikerkaar* 3, lk 51–54.

- Sarv, Tõnn 1991. Märkmeid kommast. Seltskondliku analüüsi katse. — *Vikerkaar*, 10, 1991, lk 79–85.
- Schlegel, Friedrich 1980. Werke in Zwei Bänden. Erster Band. Berlin; Weimar: Aufbau-Verlag.
- Seppel, Ly 1974. Varjuring ümber tule. Tallinn: Eesti Raamat.
- T. P. (=Sarv, Tõnn) 1978. See ei ole kirjandus. — *Vigilia* 4. KM EKLA f 321, m 21, lk. 9–15.
- Tomingas, Juhan 1968. — *Marm.* KM EKLA, f 321, m 20: 1.
- Tomingas, Juhan 1969. — *Kurekell.* KM EKLA, f 321, m 20: 3.
- Uibo, Udo 1984. Eesti luule 1983. — *Looming*, nr 3, lk 400–409.
- Unt, Kersti 1999. Muutuv kaanon ja eesti alternatiivluule. — *Looming*, nr 8, lk. 1230–1237.
- Unt, Kersti 2005. Käsikirjad ei põle. Omakirjastuslikud väljaanded diskursiivsete muutuste kandjana nõukogude eesti kirjanduses. Magistritöö. Tartu.
- Unt, Marja 2004. 1970. aastad: luule, retseptisioon ja kontekst. Bakalaureusetöö. Tartu.
- Unt, Mati 1998. Kuuskümmend kaheksa, mai. — *Eesti Ekspress*, 22.05, lk B4.
- Vaher, Vaapo 2001. Revolvri matused. — *Looming*, nr 9, lk 1415–1417.
- Vallisoo, Mari 1979. Kallid koerad. Tallinn: Eesti Raamat.
- Varblane, Hannes 1991. Sundsõnatusest — *Looming*, nr 3, lk 410–411.
- Veidemann, Rein 1991. Müristage, poisid, kuid ärge labastuge — *Sirp*, 26.07, lk 5.
- Veidemann, Rein 1993. Mälestus Golfi hoovusest. Artikleid, esseid, pihtimusi 1986–1993. Tallinn: Perioodika.
- Veidemann, Rein 2000a. Tsensuur kui kontekst. Sissejuhatuseks tsensuurisemiootikasse. Eesti näide. — *Muutuste mehhanismid*. Tartu, lk. 13–26
- Veidemann, Rein 2000b. Kriitikakunst. Tallinn: Avita.
- Veidemann, Rein 2003. Kirjandus sotsiaalse sidususe tegurina. Eesti juhtum. — *Võim & kultuur*. Tartu, lk 155–169.
- Velsker, Mart 1995. Enamus ja vähemus. Märkmeid 1980. aastate luulearvustustest. — *Vikerkaar*, nr 2, lk 65–78.
- Velsker, Mart 1996. Varemed, tasandikud, püramiidid. Uidang Eesti nüüdisluules. — *Vikerkaar*, nr 3, lk 50–62.
- Velsker, Mart 1999. Mis on kuuekümnendad eesti kirjanduses? — *Looming*, nr 8, lk 1210–1216.

Veskimägi, Kaljo–Olev 1996. Nõukogude unelaadne elu. Tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed. Tallinn.

Vint, Toomas 1978. — *Konformismi sünd*. KM EKLA, f 321, m 22: 8, lk 18.

Vulf, Külliki 2002. Vaikimine — vabastav võimalus kõnelemiseks. Kas võimalus kohandumiseks? — *Kohandumise märgid*. Tallinn, lk 284–300.

Õnnepalu, Tõnu 1985. Jõeäärne maja. Tallinn: Eesti Raamat.

Õnnepalu, Tõnu 1991. Trammid lähevad depoesse, proosa on jälle kui luule. — *Vikerkaar*, nr 6, lk 53–55.

Üdi, Jüri 1971a. Aastalaat. — *Närvitrikk*. Loomingu Raamatukogu, nr 17, Tallinn: Perioodika, lk 23–45

Üdi, Jüri 1973. Käekäik. Loomingu Raamatukogu, nr 33, Tallinn: Perioodika.

Üdi, Jüri 1974. Selges eesti keeles. Tallinn: Eesti Raamat.

Üdi, Jüri 1975. Armastuskirjad. Loomingu Raamatukogu, nr 22, Tallinn: Perioodika.

Abstract

Understanding the problematics of Estonian poetry during the period of Soviet occupation has been extremely dynamic and controversial in several aspects. While studying the literature of the occupation period, several contextual factors need to be regarded such as censorship, the lack of the freedom of speech and the occupation regime itself that has suppressed Estonian culture in several ways. The period of 1968—1988 has not been studied very thoroughly and remains therefore all the more complicated. Compared to the 1960s, the 1970s and 1980s have usually not been regarded as integral decades of Estonian poetry.

The present theses „Estonian poetry 1968—1988 in the dynamics of discourse“ outlines some of the main trends in the discussion of poetry during the period in question as well as the retrospective discussion of the period which has taken place after Estonia regained its independence in the beginning of 1990s.

The discussion of poetry has proven to be extremely controversial, it has posed several questions and brought up a number keywords some of which are quite indefinite. The keywords which are most frequently used to describe the situation in poetry often include negative terms such as „inflation“, „stagnation“ etc. In later discussions, however, a correction has been made and the beginning of the 1970s has been put together with end of the 1960s, which is now regarded as the main period of innovation and avant-garde. The period is still most often associated with the name „1960s“. Thus, considering also the earlier discussions that cannot be cast aside entirely this leaves us with two periods that could be called the 1960s and one period which includes the end of the 1970s and the first half of the 1980s.

In the critical discussion of poetry quite a number of terms occur, characterizing the poetry of this period or its subperiods. While the discussion has usually focused on the public sphere of poetry and culture, there is a noticeable wave of underground culture that exists beside the public culture throughout these decades. Therefore it is possible to observe two discourses in this period of Estonian poetry which, when put together, enable better to trace several trends in poetry, and the changes in them. Observing both these discourses together also makes it easier to understand some trends in discussion over poetry which is also affected by the difference of individual experience of public and underground culture.

